

ЗВО «УКРАЇНСЬКИЙ КАТОЛИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ»

Гуманітарний факультет

Кафедра історії

**«КИЇВСЬКІ КАШТАНИ: ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ СИМВОЛУ
СТОЛИЦІ УКРАЇНИ»**

Студента VI курсу

групи ГІС 21/М

Гайдамахи Данила Дмитровича

Науковий керівник:

проф. Грицак Ярослав Йосипович

Львів 2023

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I	
РОЗПОВСЮДЖЕННЯ КАШТАНІВ	11
РОЗДІЛ II	
СТАНОВЛЕННЯ СИМВОЛІЧНОГО ЗНАЧЕННЯ КАШТАНА	22
РОЗДІЛ III	
ПОРІВНЯЛЬНИЙ КОНТЕКСТ: СИМВОЛ КАШТАНА У СВІТІ	40
РОЗДІЛ IV	
ЗНАЧЕННЯ СИМВОЛУ КАШТАНА СЬОГОДНІ	51
ВИСНОВКИ	58
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	63

ВСТУП

Сучасною тенденцією у багатьох сферах людської діяльності є більша увага до глобальних викликів людства, зокрема до екології. Сфера історичного пізнання не є винятком і нові дослідження взаємодії людини та природи кидають виклик розриву між природою та культурою для більш цілісного розуміння світу.

Взаємодію людей з біологічними видами не так часто розглядається як об'єкт історичних досліджень. Проте, якщо вид містить в собі історико-культурні асоціації, сакральні-мітичні конотації і є важливим елементом ідентичності для певної спільноти, відсутність впорядкованих знань про історію його появи та співіснування з людьми несе ризик втрати цих унікальних культурних нашарувань і самого виду з простору спільноти, що у випадку символу спільноти означає втрату однієї з підстав колективної ідентичності.

Каштани вважаються символом міста Києва щонайменше від початку ХХ ст. Символ столиці України формується в епоху революцій, двох світових воєн, голодоморів, радянських репресій, утисків національного та особистісного самовираження. Важливо дослідити, які саме значення вкладаються містянами у цей символ і як через нього трансформується їхня ідентичність.

Останніми роками використання каштана-символу лише посилюється, особливо в молодіжних колах. Разом з тим біологічний вид гіркокаштана звичайного віднесено до категорії вразливих видів і включено в Червоний список європейських дерев за звітом Міжнародного союзу охорони природи (27 вересня 2019 р.). Місто Київ, замість лідерства в питанні збереження та популяризації виду, показує ненайкращі результати в розв'язанні локальних проблем зникнення дерева з міського

простору. Висадження ялівців замість традиційних каштанів на головній вулиці міста Хрещатику, від'ємна динаміка кількості насаджень, довгорічні спроби містян захистити дерева від незаконних забудов говорять про незацікавленість місцевої влади цим питанням, що стає сприятливими обставинами для зникнення виду з вулиць Києва.

Актуальність дослідження зумовлена широким використанням каштана як символу Києва, зокрема у цілому ряді пісень, логотипах багатьох підприємств, установ та організацій пов'язаних з містом, сувенірній продукції. Образ зустрічаємо у творах української літератури, народній творчості. Появу смислової інтерпретації каштана як об'єднавчого імперативу киян переважно пов'язують із появою неофіційного гімну столиці “Київського вальсу” (1950) і згодом появою гілки каштана на радянському гербі міста 1969 року. Цю геральдичну естафету переймає сьогоднішній офіційний логотип міста, частиною якого є силует плоду дерева, увічненого ще й у пам'ятнику¹.

Проблема: Попри те, що Київ вже понад 30 років є столицею незалежної України, генезис одного з його головних символів досі не піддано належному аналізу.

Переважає більшість спроб говорити про каштан як символ досі впирається в колоніальні міти та неспроможність трактування знака через європейський контекст. Маємо на меті дослідити і описати процес нашарування на каштан як на біологічний вид значення символу Києва і трансформацію якостей цього знака.

Поставлена мета передбачає виконання таких **завдань**:

1. Проаналізувати історіографію й джерела з окресленої проблематики.
2. Провести аналіз появи і поширення каштана як біологічного виду на теренах України, зокрема Києві.

¹«Пам'ятник Київським каштанам» у Маріїнському парку знаходиться за адресою м. Київ, вул. Михайла Грушевського, 7А. Київ цифровий. Туристично-культурний хаб. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://guide.kyivcity.gov.ua/places/parkova-statua-kiiivski-kastani> (12.12.2022).

3. Прослідкувати зміни семантичних інтерпретацій символу на історичному тлі².
4. Запропонувати трактування символу столиці незалежної України через європейський культурний код.

Об'єктом дослідження є київські каштани. Тут важливо зазначити, що «каштаном» у нас прийнято називати два ботанічні види: Каштан (*Castanea Mill.*) з родини букових (*Fagaceae*) та Гіркокаштан (*Aesculus L.*) з родини гіркокаштанові (*Hippocastanaceae Tarr. Et Gray*). Зв'язок двох видів скоріше лінгвістичний, аніж біологічний, а фізичну подібність двох видів біологи називають конвергентною, тобто заснованою не на біологічній спорідненості, а на близькому наборі ознак, що сформувалися незалежно в різних групах. Саме гіркокаштан є історичним символом Києва. Оскільки два види з семіотичної парадигми іноді виступають єдиним знаком, а в деяких випадках семи одного виду передаються іншому, у нашій роботі розглянуто взаємодію людей з представниками обидвох видів із зазначенням виду, якщо це має значення для дослідження. **Предметом дослідження** є історія становлення каштана як символу Києва.

Основним методологічним напрямком нашого дослідження є **семіотичний аналіз**.

Основні принципи семіотичного аналізу у XIX ст. сформулював американський філософ Чарльз Сандерс Пірс, який вважав прагматичний аспект головним для семіотичних досліджень. Він стверджував, що будь-який об'єкт стає знаком не завдяки своїм фізичним властивостям, а внаслідок свого знакового використання в суспільстві³.

У XX ст. семіотика набула лінгвістичного ухилу під впливом ідей лінгвістів, зокрема Фердинанда де Сосюра, який сформував концепцію

² Зміни двоїстої сутності явища, зміну позначеного відносно до позначення за Сосюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики / пер. з франц. А. Корнійчук, К. Тищенко. Київ: Основи, 1998. 166 с.

³ Peirce C.S. The essential Peirce: Selected philosophical writings: 1867-1893. — Bloomington: Indiana univ. press, 1992. - Vol. 1. - 564 p.; Peirce C.S. The essential Peirce: Selected philosophical writings: 1893-1913. — Bloomington: Indiana univ. press, 1998. - Vol. 2. - 584 p.

двоїстости сутности, що поділяється на позначене та позначення⁴. Філософського ухилу семіотика набула під впливом ідей американського філософа Чарльза Морріса⁵.

Базова класифікація знаків у семіотиці була розроблена ще Ч. Пірсом. Він пропонує поділяти їх на знаки-ікони (icon), знаки-індекси (index), знаки-символи (symbol). У нашій роботі розглядатимемо становлення знака-символу.

У науковій літературі питанню символічного значення дендронімів присвячені наукові студії О. М. Афанасьєва, М. І. Костомарова, О. О. Потебні, М. І. Гайковського, Д. В. Лісничого та інших.

Становлення символіки київського каштана досі не було предметом спеціального дослідження. Зазвичай окремі факти про походження дерева, його практичну та культурну цінність містяться в працях з біології та медицини. Великий вплив на популяризацію та дослідження дерев каштанів здійснили організації, перелічені в кінці вступу цієї роботи, а також організовані ними конференції, друковані та онлайн видання.

Символічному значенню київських каштанів присвячено роботу доктора біологічних наук Григорюка І. (2006). Автор ілюструє широту практичного та символічного використання каштанів у Києві, оглядає варіанти походження дерева, спираючись на тези, багато з яких є спростованими на сьогоднішній день.⁶

Походження та практичну цінність гіркокаштана оглядає у своїй популярній роботі Івченко С. (1986), поширюючи непідтверджену легенду про походження цього дерева в Києві з часів Миколи І.⁷

⁴ Просяник О. Фердинанд де Соссюр: деміфологізація концепції: Монографія. Харків: Харківське історико-філологічне товариство, 2018.

⁵ Petrilli, Susan. From pragmatic philosophy to behavioral semiotics: Charles W. Morris after Charles S. Peirce. 2004.

⁶ Григорюк, Іван Панасович. Каштан - історичний символ Києва. / І. П. Григорюк, М. Д. Мельничук, С. П. Машковська, Навч. -наук. ін-т охорони природи і біотехнологій НАУ. — К.: ПоліграфКонсалтинг, 2006. 211 с.

⁷ Івченко С. Зелений світ. — К.: Веселка, 1986, 102с.

Використання дендроніму “каштан” в українській літературі зокрема оглядає Видиш С.⁸, Колеснікова Л.⁹, Савченко А. і Хмелевський М.¹⁰

Історію становлення символу київського каштана оглянуто в статті Руденка Є., Сарахмана Е. видання “Українська правда” (2020).¹¹

Завдяки діяльності Київського еколого-культурного центру та їхньому виданню “500 видатних дерев України” авторства Шнайдера С., Борейко В., Стеценко Н. зібрано інформацію про найстаріші та найвидатніші екземпляри кінського каштана в Україні¹².

Важливим джерелом для дослідження стала робота Берлинського М.Ф. “Історія міста Києва” (1798–1799), в якій міститься перша задокументована згадка про каштанові дерева у Києві.¹³ “Нарис діяльності міської садової комісії (1887 – 1897)” О. Осипова проливає світло на процеси озеленення міста і створення каштанових насаджень 80-90-х рр. XIX ст. у місті Києві зокрема¹⁴. Проаналізувати символічне використання каштана в літературі та прослідкувати історію людської взаємодії з видом вдалося завдяки онлайн архіву української періодики “Libraria”¹⁵.

Проблема міської геральдики в українській історіографії довгий час не була предметом спеціального вивчення. Зокрема О. Лакиєр¹⁶ та Ф. Пекосінський¹⁷, заперечували індивідуальність української

⁸ Видиш, Світлана. "Фітономени у поетичних творах Лесі Українки". *Леся Українка в національному та європейському контексті*, 2021, с. 37.

⁹ Колеснікова, Л. 2015. Особливості лексико-семантичної організації символів-дендронімів дуб і каштан (на матеріалі української поезії кінця XX століття). *Філологічні студії: Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету*. 12, (Трав 2015), 142-149.

¹⁰ Савченко, А. В., & Хмелевський, М. С. (2016). Украинская этносимволика из области растительного мира (лингвокультурологический аспект). *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*, (1), 91–102.

¹¹ Руденка Є., Сарахмана Е. «Туйовий Хрещатик». Чому кияни сумують за каштанами та як вони стали символом столиці. // *Українська правда*. 2020. 29 травня.

¹² Шнайдер С. Л., Борейко В. Е., Стеценко Н. Ф. 500 выдающихся деревьев Украины. Київ: КЭЦ, 2011. 203 с.

¹³ Берлинский М.Ф. *История міста Києва / АН УРСР, Археограф. коміс., Ін-т археол., Ін-т історії*. Підг. тексту до друку, вступ. ст., комент. М. Ю. Брайчевського. Київ: Наук. думка. 1991. 320 с.

¹⁴ Осипов, А. П. *Очерк истории древесных насаждений города Киева и деятельности городской садовой комиссии 1887-1897 гг. Киев : Лито-типография К. Н. Милевскаго, 1897. 15–17 с. : ил.*

¹⁵ LIBRARIA. Архів української періодики онлайн [Електронний ресурс] – Київ – Режим доступу: <https://libraria.ua> (19.12.2022).

¹⁶ Лакиер А. *Русская геральдика*. – Санкт-Петербург. 1855.

¹⁷ Piekosiński F. *Heraldyka polska wieków średnich*. - Kraków, 1899.

герботворчости, описуючи її як складову частину відповідно російської і польської геральдики. Суттєву роль у становленні наукових підходів в аналізі української геральдики відіграло Українське геральдичне товариство. Використання символів на міських українських гербах, зокрема, вивчав Андрій Ґречило¹⁸.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, загальних висновків та списку використаних джерел і літератури. Основна частина роботи викладена на 60 сторінках. Загальна кількість сторінок в роботі 75.

У першому розділі роботи ми розглядаємо різні гіпотези походження дерева та його поширення, зокрема землями України та Києва.

У другому розділі спробуємо накреслити силует каштана-символу, розкрити багатство його символічної природи, підтвердити чи спростувати випадковість його розміщення на гербі, дослідити як через цей символ формується ідентичність киян на стратегічно важливому періоді історії.

Проте, лише дослідження історії постгеральдичної трансформації та використання символу в сьогоденні, досліджені та описані в четвертому розділі, дають нам повне розуміння значення та актуальности каштанового дерева як символу Києва.

Третій розділ роботи присвячено використанню символу каштана у світі, що розкриває глобальний контекст окресленої проблематики, дає змогу розглядати процес нашаровування семіотичних значень на біологічні види каштанів в Україні та Києві як частину світового тренду, а не суто локальний феномен. Потрібно наголосити, що розуміння символічних значень каштанового дерева може стати ключем для розуміння цілої низки світових творі і спільнот, які традиційно пов'язують своє існування з цим образом.

¹⁸ Ґречило А. Б. Українська міська геральдика. Київ, Львів: УГТ, 1998.

З огляду на створення центрів з дослідження та популяризації дерев каштана по всьому світу, спричинену зростаючою вразливістю популяцій їхніх видів, наше дослідження може бути причетним до цього світового руху і сприяти посиленню українського голосу в цій проблематиці.

Назвемо найбільші з цих організацій:

Американський каштановий фонд (ТАСФ) – некомерційна американська організація, заснована 1983 року групою провідних вчених рослинництва, яка займається розведенням стійкого до фітофторозу дерева американського каштана (*Castanea dentata*) і реінтродукцією цього дерева в лісах східної частини Сполучених Штатів.¹⁹

The American Chestnut Cooperators Foundation (АССФ) – некомерційна науково-освітня фундація, заснована 1984 року, спрямована на відновлення американського каштана (*Castanea dentata*) на місцях його історичного поширення.²⁰

Canadian Chestnut Council (ССС) — благодійна організація, яка з 1988 року бере активну участь у розробці та реалізації численних завдань із захисту та популяризації американського каштана²¹.

European Chestnut Network Eurocastanea – проєкт, створений 2009 року, що об'єднує основні виробничі райони Європи через головні галузеві організації кожної країни. До складу входять організації-представники Австрії, Франції, Іспанії, Італії. Проводиться постійна співпраця з іншими країнами. В рамках проєкту відбуваються щорічні конференції «The European Chestnut meeting», на яких представники галузі обговорюють питання захисту, популяризації, оптимізації виробничого процесу та

¹⁹ *Rescuing the American Chestnut*. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://acf.org> (12.12.2022).

²⁰ *American Chestnut Cooperators' Foundation. Improving American Chestnut Survival*. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.accf-chestnut.org> (16.12.2022).

²¹ *The Canadian Chestnut Council Annual General Meeting // Chestnut News*. <https://www.canadianchestnutcouncil.ca> [Електронний ресурс]. – Режим доступу: (16.12.2022).

покращення якості плодів каштана їстівного європейського (*Castanea sativa*)²².

Chestnut Study and Documentation Center – італійська некомерційна організація, метою якої є розвиток наукових досліджень, поширення знань, культурна підготовка та придбання інноваційних технологій, які безпосередньо сприяють покращенню та розповсюдженню плодів італійського каштана та вирощування деревини, сприяння соціальному та економічному розвитку відповідних територій та збереження їх історичних та культурних особливостей²³.

Перелічені вище організації спрямовують свою діяльність на захист найбільш поширених у своєму регіоні видів, жодна з них не спрямована прицільно на захист та поширення виду гіркокаштана.

²² 2022 *European Chestnut Days*. // Evrocastanea. Uropean Echestnut Network. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.eurocastanea.org> (16.12.2022).

²³ Centro di Studio e Documentazione sul Castagno. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.centrostudicastagno.it> (16.12.2022).

РОЗДІЛ І

РОЗПОВСЮДЖЕННЯ КАШТАНІВ

Китайські доісторичні руїни вказують на те, що дикі їстівні каштани були важливим джерелом їжі для людей щонайменше 6000 р. тому²⁴.

Грецький історик Ксенофонт у 4 ст. до н. е. описує каштанове дерево, як джерело хлібу жителів Кавказу²⁵. За словами Вергілія, стародавні греки вважали каштан одним із наймогутніших дерев. Діоскорид і Гален, писали про лікувальні властивості каштана^{26 27}.

Олександр Македонський і римська армія висаджували дерева солодкого каштана *Castanea sativa* по всій Європі як основне джерело їжі для своїх військ.²⁸ Слово *sativa* в перекладі з латини означає “культивований”.

Дендронім “каштан” або його латинська назва *castanea* походить від грецького *kastaneia*, що греки пояснювали або як “горіх з Кастаней” в Понті, або як “горіх з Кастани” у Фессалії, але, ймовірно, обидва місця названі на честь дерев, а не навпаки, і це слово є запозиченням з мов Малої Азії²⁹ (пор. вірм. *kask* “каштан”, *kaskinen* “каштанове дерево”; пор. також

²⁴ Ban Li. *Science Publishing House, Beijing Institute of Botanical Research, Jiangsu // China*. Partial translation by Chengguo Wang, NW College of Forestry, Yanng-Ling, Shaanxi, China Anonymous (Dr. Liu Liu, Beijing Botanical Garden) 1979.

²⁵ Carleton L. Brownson. *Xenophon. Xenophon in Seven // Volumes*, Harvard University Press, Cambridge, MA; / William Heinemann, Ltd., London. 1922. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:abo:tlg.0032,006:7:7:36> (10.12.2022).

²⁶ Fauve-Chamoux A. *II.D.1 - Chestnuts. The Cambridge // World History of Food*, 2008. p. 359–364. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.cambridge.org/core/books/abs/the-cambridge-world-history-of-food/chestnuts/2E1E4F2CDEC377388A621C381611BFF6> (12.12.2022).

²⁷ Різні види каштанів досьогодні активно використовуються в медицині. Українські медичні препарати із застосуванням гіркокаштанів перелічено у Григорюк, Іван Панасович. Каштан - історичний символ Києва. / І. П. Григорюк, М. Д. Мельничук, С. П. Машковська, Навч. -наук. ін-т охорони природи і біотехнологій НАУ. — К.: ПоліграфКонсалтинг, 2006. 211 с.

²⁸ *Chestnut. Greek Chestnuts. Mount Paiko*. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://greek-chestnuts.com/en/chestnut/> (12.12.2022).

²⁹ Harper, D. (n.d.). *Etymology of chestnut. Online Etymology Dictionary*. Retrieved December 22, 2022, from. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.etymonline.com/word/chestnut> (10.12.2022).

болг. *késten* “каштан”, схв. *kěstēn* “каштан”, які через тур. *kesten, kestane* зводяться до курд. *qeştan* або ар. *kastanā* “каштан”). До української мови слово увійшло через польське і чеське посередництво³⁰.

Масове культивування їстівних каштанів фактично збіглося із кінцем Середньовіччя, коли населення міст зросло. Основними джерелами харчування до появи кукурудзи та картоплі стали пшеничні поля в низинах і каштани в пагорбах і горах. Це був “хліб бідняків”, який годував натовпи.

У 1583 р. Шарль Естьєн і Жан Лібо написали, що багато людей живе лише на каштані³¹. На початку 19 ст. плоди їстівних каштанів були майже єдиним продуктом харчування для жителів гірських районів Тоскани³², тоді як у 1879 р. було сказано, що дерево годує ціле населення протягом півроку як тимчасова, але повна заміна зернових³³.

В Україні *Castanea sativa* можна зустріти в Криму³⁴, Прикарпатті та Закарпатті³⁵. Проте найпоширенішим є неїстівний кінський каштан або гіркокаштан звичайний *Aesculus hippocastanum*. Названий кінським імовірно через використання у лікуванні коней і великої рогатої худоби від респіраторних захворювань або ж через брунатний, «кінський» колір плодів дерева.

Aesculus hippocastanum є ендемічним видом для гір Балкан у південно-східній Європі. Найбільші місцеві популяції розташовані на

³⁰ *Етимологічний словник української мови*: В 7 т. Т. 1: А–Г / Ред. кол.: О. С. Мельничук та ін. АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ: Наукова думка, 1982. 632 с.

³¹ Charles Estienne and Jean Liébault. *L'agriculture et maison rustique*. Paris. 1583. // Cited in *The Cambridge World History of Food – Chestnuts*, edited by Kenneth F. Kiple and Kriemhild Connee Ornelas. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://en-academic.com/dic.nsf/enwiki/42357> (18.12.2022).

³² Targioni-Tozzetti. Cited in *The Cambridge World History of Food – Chestnuts*. Vol. 3. p. 154.

³³ *Les ouvriers européens*. By Frédéric Le Play. 6 vols. Paris. 1879. // Cited in *The Cambridge World History of Food – Chestnuts*, edited by Kenneth F. Kiple and Kriemhild Connee Ornelas. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://en-academic.com/dic.nsf/enwiki/42357> (18.12.2022).

³⁴ Однією з найвідоміших і найбільш виконуваних народних пісень кримли є «Bağçalarda kestane» – «Каштани в садах» – пісня про нездійснене кохання (*Каштани в садах / Фрукти в садах / По садах ти ходиш / Розбиваєш моє серце*) – за джерелом *Bağçalarda kestane (Транслітерація)*. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://lyricstranslate.com/uk/bagcalarda-kestane-bagchalarda-kestane.html> (22.12.2022).

³⁵ В межах Ужгородського району Закарпатської області розташована пам'ятка природи місцевого значення Каштановий Гай. Статус наданий місцю для збереження старої популяції каштана їстівного – за джерелом: *Каштановий Гай (пам'ятка природи)*. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Каштановий_Гай_\(пам%27ятка_природи\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Каштановий_Гай_(пам%27ятка_природи))

материковій Греції, в центральних горах Фессалії та північному хребті Пінд, а також у південних номах Евританія та Фтіотида³⁶. Рідний ареал кінського каштана також включає популяції в Албанії³⁷, Республіці Македонія, Сербії та на сході Болгарії³⁸.

На основі молекулярно-філогенетичних даних прийнято вважати, що *Aesculus* розвинувся у Східній Азії на межі крейди/третинного періоду бл. 65 млн. р. т.. Вид *Aesculus hippocastanum* виділяється в середньому міоцені. До кінця середнього плейстоцену гіркокаштан звичайний був обмежений своїм поточним місцевим поширенням на Балканському півострові.^{39 40}

Філогенетики відзначають збільшення пилку плодових і кормових дерев, у тому числі виду *Aesculus hippocastanum*, а також пилку сільськогосподарських культур і бур'янів в Україні близько 6500–6000 р. до н. е., що свідчить про участь виду в неолітичному сільському господарстві⁴¹.

Перші спроби культивування виду кінського каштана, як і каштана звичайного, всією Європою виводять від римлян.

Відомо, що 1576 р. його перенесли до Відня через Константинополь, а звідти до Центральної та Західної Європи⁴².

³⁶ Avtzis, N. D., Avtzis, D. N., Vergos, S. G., & Diamandis, S.. A contribution to the natural distribution of *Aesculus hippocastanum*(Hippocastanaceae) in Greece // *Phytologia Balcanica* 13, 2007. p. 183–187.

³⁷ Peçi, D. H., Mullaj, A., & Dervishi, A. The natural distribution of horse-chestnut (*Aesculus hippocastanum* L) in Albania // *Journal of Institute Alb-Shkenca*, 2012. (5). p. 153–157.

³⁸ Red list of Bulgarian vascular plants. // *Phytologia Balcanica* / Anchev M., Apostolova I., Assyov B., Bancheva S., Denchev C. M., Dimitrov D., ... Vladimirov V. 2009. (15). p. 63–94.

³⁹ Origin and biogeography of *Aesculus* L. (Hippocastanaceae): A molecular phylogenetic perspective // *Evolution* / Xiang Q.-Y., Crawford D. J., Wolfe A. D., Tang Y.-C., & Depamphilis C. W. , 1998. (52), p. 988–997.

⁴⁰ Avtzis N. D., et al. "A contribution to the natural distribution of *Aesculus*...p. 183–187.

⁴¹ Vegetation shifts at the monumental Ukrainian site of Kamyana Mohyla during the neolithisation period // *Archaeology and palaeoecology of the Ukrainian steppe* / Gobet E., Schwörer C., van Leeuwen J. F. N., Wahab S. A., Nielsen E. H., Kotova N., Tinner W. et al. in S. Makhortykh, & A. de Capitani (Eds.), Kyiv, Ukraine: National Academy of Sciences of Ukraine. 2017. p. 51–60.

⁴² Bean, W. J. *Trees and shrubs hardy in the British Isles* (8th ed.). London, UK: Murray. 1976. p. 149.

У 17 ст. вид здобуває популярність через свою естетичну привабливість та розлогу прохолодну тінь. Гіркокаштан звичайний широко культивують у парках, садах та вулицях країн помірною клімату.

Дерево заповняє алеї, парки та сади Франції, Італії, Англії. В останній дерево стає найбільш відомим у вікторіанську епоху⁴³, а зараз вважається найулюбленішим деревом серед громадян Великобританії⁴⁴.

Деякі дослідники припускають, що на територію України гіркокаштан звичайний міг потрапити внаслідок антропохорії – несвідомого перенесення насіння виду чи її свідомого культивування учасниками Французько-російської війни (1812). Це дійсно могло вплинути на пришвидшення інтродукції дерев, проте із джерел відомо про значно раніші екземпляри дерев у Києві.

Перше свідчення про кінський каштан у Києві (1798–1799) зустрічаємо в праці відомого дослідника того часу Максима Берлінського⁴⁵. Берлінський пише, що вид розводять у садах мешканців Подолу «лише через красу його цвіту».

До сьогодні на території Свято-Троїцького монастиря можна побачити так званий Каштан Петра Могили⁴⁶, начебто висаджений ним приблизно 1625 р., проте документальних підтверджень тому немає.

Також на території Видубицького чоловічого монастиря біля храму Архістратиґа Михаїла росте відомий Каштан Шевченка⁴⁷ (вік понад 150 р.). Названий так, оскільки вважається єдиним деревом на території монастиря, що збереглося з часу створення художником замальовок святині.

⁴³ Rackham, O. The history of the countryside: the classic history of Britain's landscape // Flora, and Fauna. London: JM Dent. 1986. p. 396-414.

⁴⁴ Biology week 2017: UK's favourite tree species // Royal Society of Biology. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.rsb.org.uk/get-involved/biologyweek/uk-s-favourite-tree-species> (08.12.2022).

⁴⁵ Берлінський М.Ф. Історія міста Києва / АН УРСР, Археограф. коміс., Ін-т археол., Ін-т історії. Підг. тексту до друку, вступ. ст., комент. М. Ю. Брайчевського. Київ: Наук. думка. 1991. 320 с.

⁴⁶ Шнайдер С. Л., Борейко В. Е., Стеценко Н. Ф. 500 выдающихся деревьев Украины. Київ: КЭЖЦ, 2011. 203 с.

⁴⁷ Шнайдер С. Л., Борейко В. Е., Стеценко Н. Ф. 500 выдающихся деревьев Украины. 203 с.

Наявність цих зразків дає підстави вважати, що гіркокаштан звичайний міг бути завезений до Києва представниками духовенства.

1839 р. у районі Київського Університету (тоді Імператорський університет Святого Володимира) був закладений ботанічний сад за проєктом архітектора Вікентія Беретті. В перші роки ректор Університету та за сумісництвом директор ботанічного саду Рудольф Траутфеттер висадив перші каштани. 1862 р. новий директор ботсаду Опанас Рогович створив повноцінну каштанову алею, яку розмістив колом⁴⁸.

Відома міська легенда, яка не знаходить документальних підтверджень, але повторюється щоразу, коли йдеться про розповсюдження каштана Києвом. Вона пов'язана із масовою висадкою каштанів київським військовим губернатором на Бібіковському бульварі, названому на його честь (нині бульвар Тараса Шевченка) до приїзду Миколи I 1842 р. За однією з версій легенди, імператорові не сподобався цей вид дерева, тому довелося швидко замінити каштани пірамідальними тополями, які ростуть на бульварі й донині. Каштанові дерева нібито врятували кияни, які розсадили його по своїх дворах.

Микола I відвідував Київ щонайменше 13 разів і жодного разу в 1842 р.⁴⁹. В легенді може йтися про підготовку до приїзду здійсненого 1843 р., проте не знаходимо описів висадки та відвідувань бульвару. У будь-якому разі, помилково вважати каштани 1842 р. першими насадженнями, оскільки навіть досьгодні маємо збережені зразки, датовані значно раніше.

Пізніше у «Нарисі історії деревних насаджень Києва та діяльності міської садової комісії (1887–1897рр.)» (1897) Олександра Осипова, члена Садової комісії, читаємо, що Бібіковський бульвар був найбільшим в імперії насадженням пірамідальних тополів, однією з найбільших принад

⁴⁸ У 1950-х роках каштанове коло розривається через будівництво станції метро «Університет». Велика частина каштанів гине.

⁴⁹ Лебединцев А. Г. Русские государи в Киеве: 1706 – 1885 гг. Київ: 1896. 340 с.

тогочасного міста. За думкою Осипова, стрункі та вишукані тополі гармонізують з банями київських монастирів та церков. У «Нарисі» також не йдеться про приїзд Миколи I і попередню висадку каштанів на бульварі⁵⁰.

Російський письменник українського походження Костянтин Паустовський у першій книзі «Далекі роки» (1946) своєї «Повісті про життя» ділиться спогадами із власного дитинства: «На Бібіківському бульварі розпускалися клейкі пірамідальні тополі. Вони наповнювали навколишні вулиці запахом ладану. Каштани викидали перше листя – прозоре, зім'яте, вкрите рудуватим пухом. Коли на каштанах розцвітали жовті та рожеві свічки, весна сягала розпалу.». Тут згадуються тополі на Бібіківському бульварі і київські каштани, проте ні про який зв'язок між ними згадки не знаходимо.

1876 р. на виконання бажання імператриці Марії Олександрівни після реконструкції Царського палацу 1868–1870 рр. на просторі Двірцевої площі було закладено Маріїнський парк за участю садівника О. Г. Недзельського, випускника Головного училища садівництва. На території парку, з-поміж інших дерев, висаджено кінський каштан.

Член Садової комісії (1887–1897) Олександр Осипов був вченим-садоводом, який вперто просував озеленення Києва, виступав проти щільної забудови і десять років домагався від влади реалізації власного плану з озеленення міста. 21 вересня 1896 р. за рекомендаціями Садової комісії міста Києва виходить обов'язкова постанова губернатора Лева Томара по висадці дерев власниками будинків протягом одного року з моменту публікації за власний кошт. Серед інших рекомендацій, власники будинків Старокиївського відділку (окрім вул. Хрещатик) та усіх прилеглих до відділку вулиць, а також Безаківської вул. (нині вул. Симона

⁵⁰ Осипов, А. П. Очеркъ истории древесныхъ насажденийъ города Киева и дѣятельности городской садовой комисіи 1887-1897 гг. Кіевъ : Лито-типографія К. Н. Милевскаго, 1897. с. 15–17 : ил.

Петлюри), «могли» (саме таке слово було застосоване в постанові) висадити каштанові дерева на своїх вулицях.⁵¹

Після організації більшовиками штучного голоду отруйні для людини плоди гіркокаштана почали вживати у їжу. У 113-у номері газети «Діло» від 06.05.1933 р. бачимо обурення автора статті, що більшовики не лишили селянам іншого вибору, як їсти плоди каштана. У 240-у номері тієї ж газети (1937) вже інший автор описує технології, за допомогою яких німці обробляли каштани в сировину. 1942 р. в окупованому нацистами Києві в пронимецькому «Новому українському слові» директор Інституту експериментальної медицини проф. Богатирчук вніс пропозицію весь урожай передати Інституту для хімічної обробки, яка зробить плоди придатними до споживання, називаючи підраховану кількість каштанів у Києві – 5000 одиниць.⁵²

Після відбудови зруйнованого у Другій світовій війні центру Києва на Хрещатику вперше з'являються каштани, знову висаджені киянами, які стають візитівкою відбудованої мирної столиці.

Станом на 2021 р. КП «Київзеленбуд» нараховує близько 25000 екземплярів кінського каштана у своєму розпорядженні⁵³. ЗМІ пишуть, що загальна кількість кінського каштана в Києві, включно з насадженнями, що не є на обліку Київзеленбуду, складає близько мільйона екземплярів. Часто також наводять дані без документального підтвердження, що ще 50 р. тому це число сягало 2 млн⁵⁴.

У повідомленні від 2 січня 2022 р. йдеться, що на запит Всеукраїнського інформаційного агентства «УНН» комунальниками

⁵¹ Осипов, А. П. Очеркъ истории древесных насаждений города Киева... с. 26–29.

⁵² Використання плодів гіркокаштана як ресурсу під час Другої світової війни зустрічаємо не лише в українській історії. Схожу кампанію збору плодів описано у Розділі 3, 46.

⁵³ Українські національні новини. Інформаційне агентство. Київ, 2022. 2 січня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.unn.com.ua/uk/news/1958538-protuyagom-2021-roku-u-kiyevi-zrubali-bilshe-derev-kashtaniv-nizh-posadili> (09.12.2022).

⁵⁴ Big Kyiv. Історія. Київ, 2020. 9 травня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://bigkyiv.com.ua/10-faktiv-pro-kashtany-kyueva-ye-dyzajnerski-bronzovi-ta-navit-300-litni/> (09.12.2022).

надано інформацію, що в 2019 р. ними було видалено 312 «сухостійних, буреломних та аварійних» дерев виду при висадженій кількості 202 одиниці; у 2021 р. видалено 334 дерев при висадженій кількості 164 одиниці. Не зважаючи на відсутність точного та доступного громадськості обліку дерев та великої різниці в даних ЗМІ з проміжком в 50 років, скорочення популяції та погіршення стану виду *Aesculus hippocastanum* видно неозброєним оком. Наводять дві основні причини: забруднення навколишнього середовища і розповсюдження нещодавно відкритого і поки малодослідженого виду каштанової мінуючої молі *Cameraria ohridella Deschka & Dimic*.

У звіті Міжнародного союзу охорони природи (27 вересня 2019 р.) йдеться про те, що гіркокаштан звичайний віднесений до категорії вразливих видів через мінуючу міль. Також популяції загрожує вирубка дерев, лісові пожежі і туризм. Відтак вид внесено в Червоний список європейських дерев.

В цьому розрізі цікавим є дослідження 2019 р. Артура Даунера та Джона Карліка, які порівнюють стан популяції гіркокаштана звичайного в Прип'яті з екземплярами того ж віку й виду на вулицях столиці України. За висновками цього дослідження неправильний догляд за деревами в міських умовах робить київські дерева нижчими в показниках у декількох параметрах порівняно з деревами, що були уражені радіаційним випромінюванням⁵⁵. Це доводить, що наявність або відсутність професійного догляду за видом є фактором, важливість якого у збереженні популяції неможливо применшити.

Про ураження київських каштанів хворобою в Києві йдеться щонайменше з 2007 р. – тоді на Хрещатику видаляють десятки п'ятдесятирічних дерев і з'являються перші пропозиції міського

⁵⁵ Downer, A. and Karlik, J. A Comparison of Two Horsechestnut Street Tree Plantings in Kiev and Pripyat, Ukraine // Open Journal of Forestry, 2019. (9), p. 255-263.

керівництва замінити гіркокаштан звичайний на гіркокаштан м'ясочервоний, який є більш стійким до хвороб та несприятливого середовища.

2012 р. місто проводить тендер на закупівлю 289 каштанів *Aesculus carnea Briotii*. За результатами конкурсу у квітні 2013 р. місто висаджує дерева, начебто завезені з Італії. 200 одиниць за рахунок міського бюджету обійшлися місту близько 3 млн. грн., решту дерев подарував місту спонсор. Тоді киян обурило вартість саджанців (приблизно 5000 грн. за одиницю, не враховуючи роботи з перевезення, посадки та догляду, які також підпадали критиці активістів, як не виправдано завищені)⁵⁶. Пізніше, за результатами проведеної експертизи науково-дослідницькою лабораторією Ботанічного саду імені академіка Олександра Фоміна, виявилось, що з 289 висаджених дерев лише 2 саджанці відповідають заявленому сорту⁵⁷. Більше того, вони не простояли і декількох років – пізніше каштани на Хрещатику знову довелося видаляти. У лютому 2014 р. київський суд зобов'язав фірму-посередника пересадити каштани, цього так і не було зроблено. Почалися розмови про те, щоб замість каштанів на Хрещатику посадити зовсім інші дерева. 2018 р. «Київзеленбуд» ініціює опитування «Обери дерево для Хрещатика». Більшість киян обрали єдиний із усіх запропонованих варіантів вид каштана *Aesculus carnea* (вже звичного для Хрещатика виду *Aesculus hippocastanum* серед пропозицій не було)⁵⁸. Натомість у 2020 р. міська влада висаджує на Хрещатику ялівець. Через кілька днів голова міста переконав киян, що ялівці – це тимчасовий варіант і що каштани обов'язково повернуться на головну вулицю після

⁵⁶ Ігор Луценко. Каштани на Хрещатику скоро загинуть? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://blogs.pravda.com.ua/authors/lutsenko/5188b3f80965e/> (19.11.2022)

⁵⁷ Український підрядник відхрестився від підміни каштанів на Хрещатику. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.unian.ua/kyiv/793149-cholovika-yakiy-dvichi-obikrav-primischennya-rda-posadili-na-4-roki.html> (19.11.2022)

⁵⁸ Кияни обрали, які дерева висадити на Хрещатику [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.pravda.com.ua/news/2018/10/10/7194775/> (19.11.2022)

реконструкції яка була запланована на 2021 р., але поки так і не відбулася⁵⁹.

Можемо підсумувати, що види каштана та гіркокаштана мали різну історію поширення Європою, передовсім через різні способи практичного застосування та різні кліматичні умови, що необхідні для культивування дерев. До українських умов більше пристосувався кінський каштан, згадки про який зустрічаємо вже з кінця XVIII ст.. Також досьгодні маємо екземпляри, поява яких датується XVII ст., зокрема так званий Каштан Петра Могили на території Свято-Троїцького монастиря. Перші спроби інтродукції в Києві пов'язуємо з заможними власниками садиб та представниками духовенства. Причиною культивування передовсім була естетична привабливість дерева та розлога прохолодна тінь. Перша повноцінна каштанова алея з'явилася у Києві 1862 р. на території ботанічного саду Університету Святого Володимира завдяки його директору, українському ботаніку Опанасу Роговичу. Масово центром Києва дерево висадили власноручно кияни протягом року від відповідної міської постанови 1896 р.. На Хрещатику вперше каштанова алея з'явилася після відбудови головної вулиці, зруйнованої у Другій світовій війні.

Сьогоднішнє скорочення популяції та погіршення стану виду *Aesculus hippocastanum* зумовлене погіршенням екологічного стану і розповсюдженням виду каштанової мінуючої молі, що є загальноєвропейською проблемою. Від 2019 р. кінський каштан було внесено у Червоний список європейських дерев Міжнародного союзу охорони природи, адже вид належить до категорії вразливих по всьому континенту. У Києві, окрім загальноєвропейських проблем, деревам загрожує неналежний догляд, корупція, зведення незаконних забудов на

⁵⁹ Руденко Є., Сарахман Е. «Туйовий Хрещатик». Чому кияни сумують за каштанами та як вони стали символом столиці. // Українська правда. 2020. 29 травня.

місці насаджень⁶⁰ та виявлена традиційна байдужість міської влади до збереження та популяризації київських каштанів.

⁶⁰ див. Розділ 4, 56

РОЗДІЛ II

СТАНОВЛЕННЯ СИМВОЛІЧНОГО ЗНАЧЕННЯ КАШТАНА

Каштан відображено у Святому Письмі, щоправда, лише в перекладах: двічі – в Біблії Короля Якова, один раз – у російському синодальному перекладі⁶¹, у Вульгаті натомість названо платан (лат. *Platanus*). Вважається, що в християнській образній системі каштан є символом цноти, чистоти⁶². Вже наприкінці XVIII ст. каштанові дерева активно з'являються у дворах української еліти. Подібну образність цього дерева передає народний романс орієнтовно кінця XIX ст. *«Зелене листя, білі каштани, / Ой як то сумно, як вечір стане, / Ой як то сумно, як то нудно, / Любила хлопця, забути трудно»*⁶³. Йдеться про жаль за втраченою цнотою, молодістю. Семи нездійсненої любови, жалю, розчарування містяться і в цьому весільному вальсі: *«Ми зустрілись навесні, / Де каштани розцвіли / І не знав я, що не любиш ти мене»*. Вийшовши за межі територій монастирів і увійшовши у повсякденний ландшафт ширших верств, дерево набуває нових символічних значень, окрім тих, які були включені в християнську знакову систему.

Одним із українських дворів, де росло каштанове дерево, була родова садиба Драгоманових-Косачів у Колодяжному. Це була основна окраса садиби – сім каштанів, висаджених особисто Михайлом Косачем, сплетених корінням та кронами, що творили непроникний захист від дощу. Під каштановим покровом стояв стіл для чаювань, а поруч – майданчик, де діти навіть під час зливи могли бавитися у крокет. Під каштаном любила

⁶¹ Єз 31:8 Кедры в саду Божиим не затемняли его; кипарисы не равнялись сучьям его, и каштаны не были величиною с ветви его, ни одно дерево в саду Божиим не равнялось с ним красотой своею. Книга пророка Єзекиїля: 31 [8]. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://parafia.org.ua/biblioteka/svyate-pysmo/bibliya-upts-kp/knyha-proroka-ezekyjilya/> (11.12.2022).

⁶² Детальніше про місце каштана у християнській образній системі описано в Розділі 3, 40.

⁶³ Відлуння лісу / Упорядник І.О. Голубенко. Київ: Інститут громадянського суспільства, 2000. 197 с.

засиджуватися і Леся. «Сиділи ми в садку, там саме зацвітало, / і сипався з каштанів білий цвіт»⁶⁴. Востаннє вона була в садибі 1907 р., а 1915-го каштан знищили німці під час Першої світової війни.

Саме Леся Українка першою в українській літературі через символ каштана протиставляє простір природи простору війни: «Але що то там біліє / по узгір'ю темно-синім? / Чи сніги то залягають? / Чи то хмари притаїлись? / Чи цвітуть каштани в гаю? / Чи потоки грають шумом? / Не сніги то, і не хмари, / і не цвіт, і не потоки – / ох! то куряться димове! / то французи палять села...» (1903).⁶⁵

Наприкінці ХІХ каштани стають невід'ємною частиною міського ландшафту Києва. Їхня тінь та зовнішня привабливість перетворюють дерева на популярні місця зустрічей та побачень, діти постійно влаштовують «полювання на каштани», збиваючи їхні плоди, створюючи незручності для перехожих^{66, 67}. Дедалі частіше каштанові дерева стають невід'ємними елементами опису міста.

Увінчання каштанів у мистецтві та надання їм додаткових значень прискорюється з поширенням стилю модерн. Архітектори та скульптори активно звертаються до мотивів природи. Одним із найпоширеніших елементів декору вулиць Києва природно стає зображення каштанової гілки, серед найвідоміших прикладів: Будинок по вул. Грушевського, 16 (споруджений 1908 р. за проєктом Й. Зекцера), Будинок по вул. Пушкінській, 41 (зараз вул. Євгена Чикаленка), споруджений орієнтовно 1908 – 1910 рр.⁶⁸, «Будинок зі зміями та каштанами» на вул. Велика Житомирська, 32 (споруджений 1911 – 1912 рр. архітектором Ігнатієм Ледоховським).

⁶⁴ Українка Л. Зібрання творів у 12 тт. Київ : Наукова думка, 1975 р., т. 1, с. 186 – 187.

⁶⁵ Українка Л. Зібрання творів у 12 т., с. 298 – 300.

⁶⁶ Вниманію садової комісії // Києвлянин. 1900. 13 вересня. (№254). с. 3.

⁶⁷ Плід каштана як елемент проведення дитячого дозвілля, зокрема в Києві, використовується досьогодні у розповсюдженому самостійному виготовленні дітьми виробів, іграшок та прикрас. Про популярну у Британії дитячу гру з плодами кінського каштана йдеться у Розділі 3, 45–46.

⁶⁸ Звід пам'яток історії і культури України. Київ: 2003. Т.2, с. 994–995.

1917 року каштанова гілка з'являється на картині Олекси Новаківського «Цвіт каштана».

За каштаном поступово закріплюється статус символу міста. 1916 р. Володимир Винниченко у «Записках Кирпатого Мефістотеля» пише: *«Закоханий у Київ, я блукаю по зелених кучерявих, шопотливих вулицях його. Милий, тихий, задумливий красунь! Каштани обсипають рудявим цвітом дахи вагонів трамваю»*. 1918 р. Михайль Семенко, описуючи Київ у «Тротуарі», також не оминає образ каштана: *«Під каштанами незримий сміх / а каштани вже спали»*. 1926 р. російський письменник Осіп Мандельштам так починає свій опис Києва: *«Найбільш життєлюбне місто України. Стоять каштани у свічках – рожево-жовтих, хлопавках-султанах»*⁶⁹. 1928 р. Микола Зеров своєю оду місту «Київ навесні ввечері» завершує рядками: *«Поважно гомонять старі каштани / І в небо зносять міриади свіч»*, а того ж року у листі літературознавиці З. Єфімовій він напише, що оглядати Київ треба навесні, *«коли цвітуть каштани, а Дніпро ще не схожий на півдохле кошеня»*. Знаходимо текст 1934 р.⁷⁰, де словосполучення «київські каштани» вживається з епітетом «славетні», з чого можемо зробити висновок, що ще до Другої світової війни дерево вже було загальновідомим символом Києва.

У першому урбаністичному романі української літератури «Місто» (1927) Валер'яна Підмогильного з усіх дерев київський каштан зустрічається найчастіше. В цьому творі образ каштана не лише кількісно виділяється з-поміж інших дендронімів, це символ міської стихії, яка постає у творі одним з героїв. Каштан тішить Степана Радченка, коли він повен надій підкорити Київ: *«все навкруги приємно тішило йому очі – стара дзвіниця Софії, трамваї й хвиляста вулиця, обсаджена вздовж каштанами»*, він руйнує надії героя: *«Веселкові плани його розбила*

⁶⁹ Мандельштам О.Э. // Собр. соч. в 4 т. Т.2 / Проза. Киев, 434 с.

⁷⁰ Добровольський А. Два портрети. Новела. // Молодняк, 1934. 1 січня. №6. С. 69.

природа. Несподівана осінь розгорнула над містом сірий мокрий покров, повиваючи дні вогкими туманами, дощами і гидкою мрякою. Гострі вітри, знімаючись раптом і вибухаючи, гнули гілля каштанів й зривали з них ще зелений лист», він змушує почуватись самотньо: «На алеях, устелених жовтим листом каштанів, тяглися низкою самотні лавочки. Нікого. І йому схотілось зайти всередину, блукати стежками, ступати ногою по шелесткому листу».

З одного боку, каштан постає як амбівалентний символ, позначаючи іноді протилежні значення. З іншого боку, його значення залежить від змінних фізичних якостей, тому його не можна порівняти із типовими амбівалентними символами, якими, до прикладу, є ріка, яка в одному своєму стані приносить і життя, і руйнацію чи земля, яка також може позначати і народження, і смерть, без зміни своїх фізичних якостей. Природа каштана-символу схожа на природу образу журавля, якого в народі українці називають «журавлик» і «веселик», залежно від пори року і напрямку руху: відліт чи повернення. Символ саме зеленого, частіше – квітучого, каштана часто набуває значення юности, радості, надії: «Весна – розквітають каштани! / Весна — в саду молодявий тон!...»⁷¹; «Ясна зелень дерев, запашне квіття каштанів і спів птахів зливалися у симфонію радості та молодости»⁷²; «Услід каштанам – / Цвіт акацій, / Акаціям троянди вслід... / Землі немов якраз сімнадцять, / Виходить – / Молодий ще світ! / Світ молодий! / І ми на світі / Такі ж завзято - молоді!»⁷³.

В такому символічному значенні каштани можуть бути використанні авторами також і для підкреслення ностальгії, смутку, самотності, якщо йдеться про втрату переваг молодости чи інших позитивних значень, якими наділяється каштан-символ. «Каштани з парку похитують головами: Шкода, коханий друже, що вас уже тут не буде.

⁷¹ Гудим В. Будівельний сезон. // Глобус. 1934. 15 травня (№9). С. 25.

⁷² Брик С.В. Дві стрічі // Діло. 1934. 6 квітня (№90). С. 3.

⁷³ Волкович А. Світ молодий! // Глобус. 1935. 27 серпня (№6). С. 21.

*Наша тінь така пригожа до надхненних монольоїв і ще приємніших діяльоїв...»*⁷⁴. Так само і в наступному прикладі позитивний образ каштана підкреслює трагізм подій: *«Снилося... Виткнулась на хвилю серед золотих каштанів моя дитяча любов»*⁷⁵ – такими словами починається новела-присвята М.К. Заньковецькій «Заквітчаний сон» (1923) Григорія Косинки. «Золотисті каштани» у цьому тексті – це середовище, з якого героя огортають найтепліші спогади, що протиставляються трагічним подіям Української революції (1917–1921), які обертаються ув’язненням та самогубством героїні.

Цікаво як один автор Василь Чумак, описуючи історичні події, використовує символ каштана у різних фізичних властивостях для зображення різного емоційного фону подій. *«Товариші! Негайно треба витворити червоний колір. Бо: як же без червоного коліру? Правильно! Лавою вирушили на вулицю. Завжди ходили парами, чемно, під доглядом Жука, а тепер... Каштани, що стоять на варті тротуарів, нервово здригаються й плачуть сухим гіллям на сухотній сніг.»*⁷⁶ (1926); *««А комсомол це штука не вредна» — говорив Штинвага. Все одно в неділю лежать хлопці під каштанами, в поповому садку»*⁷⁷ (1927). Маємо два образи: зимові каштани, які нервово здригаються й плачуть сухим гіллям та тінисті каштани в поповому садку. Попри таку відмінність образів, в обох випадках вони протиставляються міському метушливому простору захопленому червоною ідеологією. Каштан як символ-протиставлення неприродним, на думку авторів, ідеологіям, війнам, рухам – доволі часто повторюваний сюжет не лише в українській культурі, але і в світовій.

Особливе місце дерево, як образ, займає у антибільшовицьких текстах часів Другої світової війни після підриву Києва (1941). Майбутній

⁷⁴ Чолган І. Світла далекого міста. 1080 кільометрів. // Діло. 1937. 17 грудня (№278). С. 3.

⁷⁵ Косинка Г. Заквітчаний сон : оповідання, спогади про Г. Косинку. Київ : Веселка, 1990. 285 с., іл., портр.

⁷⁶ Чумак В. Бризки пролісок // Плужанин. 1926. 1 листопада (№11). С. 9.

⁷⁷ Кундзіч О. Де-факто // Молодняк. 1927. 1 листопада (№11). С. 43.

розквіт київських каштанів, ще пишніший, ніж за більшовиків⁷⁸, має стати символом відбудови і нормалізації міста після перемоги над режимом.⁷⁹ *«Торік, я пам'ятаю, невідомо чому я, проходячи вулицею, незмінно думав: чи побачуть большевики брунатні лакові каштани в Києві, чи втечуть раніше, ніж дерева дадуть плід? Вийшло так, що не побачили. Кількома днями пізніше очищення міста від сталінського воїнства, я, покинувши його безславні лави, вирізав дитині каштанового чоловічка»*⁸⁰ (1942). У цьому тексті рукотворний «каштановий чоловічок» стає символом звільненої зі сталінських рядів людини. В. Майовий у своєму творі «Цвітуть каштани» (1943) пронизує образом дерева переживання молодих людей, друзів яких заарештовують через їхні погляди. Дерева, наче частина їхньої компанії, ведуть діалог з героями, навіюючи їм різні думки. В іншому тексті того ж року автор Борис Крюков роздумує чому старий каштан з його подвір'я не приносить плодів. Він порівнює це дерево із пустоцвітною сталінською епохою: пишні слова ленінсько-сталінських талмудів, що плодять лише насильством, голодом і кров'ю.⁸¹ Знаходимо також текст 1943 р., де автор описує сон, в якому він йде кривавими плямами київських вулиць до Лук'янівського кладовища, де *«жахливий трупний запах повзе через каштани й тополі (...) Вже декілька днів вивозять з «ГубЧК» і анатомічного театру трупи людей, закатованих більшовиками 1919 р.»*⁸² У тексті Ю. Окінчиця «Прохідним двором», опублікованим на одній сторінці з некрологом Олександра Олеса, ідеться про 19-річну сироту, якій прийшла звістка про те, що її батька розстріляли більшовики і вона вирішує покінчити життя самогубством дуже показово:

⁷⁸ Подорож до Києва // Дніпропетровська газета. 1942. 24 квітня (№98). С. 2.

⁷⁹ Терлецький М. Загартовані, з щасливим серцем і вірою в майбутнє // Нова доба (Берлін). 1941. 25 грудня (№20). С. 5–7

⁸⁰ Кандіїв Ю. Київські листи // Голос. 1942. 19 липня (№22). С. 3.

⁸¹ Крюков Б. Паразити // Последние новости. 1942. 24 серпня (№36). С. 4.

⁸² Л. Е. Д. Сны и воспоминания (трагедия советского художника) // Последние новости. 1943. 31 травня (№22). С. 3.

*«Дівчина висіла на зігнутій гілці великого каштану, біля її ніг чорніла перевернута лава».*⁸³

Плід каштана, привезений з Києва, викочується із мертвої руки Дорки, героїні твору «Мир (Жива вода)» (1956) Юрія Яновського, яка загинула у Другій світовій війні. Її подруга Горпина обіцяє посадити цей плід на могилі загиблої, стримуючи сльози.

У мирний каштановий Київ вторгаються спогади про війну у вірші Бориса Олійника «Золоті Ворота» (1969): *«Під Золотими Воротами... / (Рота – за ротою. Рота – за ротою...) / Під Золотими воротами / Липи лапаті танцюють з каштанами»*⁸⁴. Твір побудовано на основі контрапункту, в якому два протилежні мотиви сплітаються і творять дисонансне звучання.

«Каштан в цвіту, вікно і ґрати — / Сумний тюремний натюрморт» (1935)⁸⁵. Ув'язнення – доволі поширений контекст, у якому виринає каштан-символ. Аромат білого цвіту каштана навесні і соковиті зелені листя є апофеозом весни, торжеством п'яної свободи. Разом з тим плоди дерева закуті в шиповану коробочку. Симбіоз цих значень емоційно подразнює людину позбавлену волі. Хвилі репресій над українською елітою залишили по собі цілий пласт таких образів. *«Два пишні молоді каштани, що росли на тюремному дворі, з наказу адміністрації були зрубані, бо хіба міг в'язень бачити щось, крім мурів і ґрат»* (М. Приходько, 1942); *«Гірко дивитись на дерева, що розпускаються, на кийвські каштани, на ніжне весняне небо. Чи бачить чоловік хоч клаттик його?»* (Галина Іванова, 1943). Дійшла до нашого часу й народна пісня «За муром одцвіли каштани» на текст Богдана Кравціва (1933), присвячений

⁸³ Окінчиць Ю. Прохідним двором... // Хлібороб (Берлін). 1944. 2 серпня (№31). С. 3.

⁸⁴ Олійник Б. Основи. Поезії. Поеми. Київ: Дніпро, 2005. 696 с.

⁸⁵ Антоненко Давидович Б. Смерть. Сибірські новели. Завищені оцінки. Київ: Рад. письменник, 1989. 559 с.

засудженому на 20 років ув'язнення за приналежність до ОУН Юрієві Дачишину у львівській в'язниці «Бригідки».

– Чи чуєш, Юрку? – "Чую, друже"...
– Бували лепські гулянки...
Мені ще двадцять зим в'язничних
Отак дзвентимуть дзвінки.

За муром одцвіли каштани,
І вільний вітер залюбки
До мене в келію заносить
*Останні білі пелюстки.*⁸⁶

У 40–50-х рр. пісня стала однією з найбільш популярних у польських жіночих в'язницях. В описі тюремного Великодня 1940 р. у Замарстинівській в'язниці читаємо, як поневолені жінки згадують цю пісню, коли бачать каштани ззовні. Цей образ наштовхує на тужливі думки про втрачене⁸⁷. Найвідомішою сценою такого занурення у простір свободи та молодости через образ каштана з мряки ув'язнення є епізод з роману «Сад Гетсиманський» Івана Багряного, який, до речі, свідомо використовує у ньому дерева як символи, розкриваючи їхні значення. Так головний герой частково автобіографічного роману за шелестом листя розпізнає два дерева, що разносяться з-за муру в'язниці: осику і каштан. Символічне значення осики розкривається одразу через легенду про повішення на ньому Юди. Автор називає осику деревом жалоби, а листя каштана *«не зворушує серце, може, тому, що про нього не існує легенди»*. Така легенда з'являється щойно герой в шелесті каштана чує запрошення в простір свободи і тоді *«його серце наповнюється спогадами»*. Він розуміє, що *«каштан теж має свою легенду. Сонячний Київ і бульвар Шевченка...»*. Перед нами постає багатий на поетичне слово опис каштанового Києва,

⁸⁶ За волю України. Антологія пісень національно-визвольних змагань / Упор. Є. Гіщинський. Луцьк: Видавництво «Волинська обласна друкарня», 2002. 316 с.

⁸⁷ Гаращак Л. Тюремний великдень // Львівські вісті. 1942. 3 квітня (№73). С. 4.

гімн молодости: *«А по вулиці йде, пританцьовує, сміхом заливається молодість, їхня молодість, його молодість, — по Києву, по столиці його землі, по бульвару Шевченка, — безжурна, відважна, горда, закохана молодість! І їй присвічує сяйво фантастичних зелено-рожевих паникадил... Каштани...»*.

Парадоксально, що, як вже було зазначено раніше, каштани не лише оспівують місто, а і протиставляються його недолікам, ідеям, які несуть розчарування, антилюдській ідеології, яка в ньому культивується. Доречно згадати відомий вислів, виголошений Віталієм Коротичем на З'їзді письменників, що біографії українських поетів складаються із двох частин: перша — коли вони намагаються втекти з села, друга — коли вони оплакують цю втечу⁸⁸. Дихотомія “каштан — місто”, яку бачимо в цілому ряді творів, може бути протрактована як протиставлення села місту, проте вартий уваги факт, що на момент написання авторами цього пласту творів, каштан вже є загальноновизнаним символом Києва, при тому урбаністичним та елітарним. Тобто в цьому протиставленні каштан виступає скоріше синекдохою міста, аніж лісу. Тож мова йде про боротьбу двох урбаністичних візій і літератори скоріше “оплакують” не свій переїзд до міста, а те, що роблять з ним більшовики в часи індустріалізації. *«Каштани по боках... Каміння душу давить...»*⁸⁹ (В. Сосюра, 1921). Знову ж В. Сосюра у «Дні міста» (1928) для підкреслення розчарування в міському просторі використовує образ каштана, що осипається. Цей образ зустрічаємо і в текстах інших авторів: *«Я зненавидів тоді місто — мені здавалось, що на власних раменах я ношу всю оту вагу шостиповерхових будинків, а вони байдуже так дивляться на мене. І бачив я, що одквітли*

⁸⁸ Віталій Коротич у проекті *Усна Історія Незалежної України 1988 -1991* // Інтерв'ю з України. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://rozmova.wordpress.com/2019/09/15/vitaliy-korotych/> (11.12.2022).

⁸⁹ Сосюра В. Червона зима (поезії). Київ: Всеукраїно, 1922.с. 44. Київ: Електронна бібліотека НБУ ім. Ярослава Мудрого, 2016. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://elib.nlu.org.ua/object.html?id=7996> (11.12.2022).

каштани в алеях парку і пелюсточки білі падали на землю — мертві. Це проходила весна...»⁹⁰ (1923). Окрім «шестиповерхових будинків», символ-каштан протиставляється в текстах розпусним вулицям, жерлам велетенських будівель, заіржавілим від поту і диму людям⁹¹, подертим пальтам, нахабним очам повій⁹², стінам пилюги⁹³ та бензиновому диму⁹⁴, московській мові⁹⁵. Виникає враження, наче місто є хибним простором за своєю суттю ще у своєму задумі. В одному з поетичних текстів героєм виступає творець міста – старий архітектор. *«І дід малим показує на плані, де буде Ленін, озеро, садок... / А щедрий цвіт старих струнких каштанів квітчає трави і асфальт стежок»*. Каштан у цьому тексті виступає наче другим, автентичним архітектором міста.

Після Другої світової війни каштани стають символом закінчення війни, відновлення і торжества Києва. Після звільнення столиці від нацистів (6 листопада 1943 р.) з'являється картина художника-модерніста Миколи Глуценка «Каштани квітнуть» (1944), виконана в рік переїзду художника до Києва. Картина перегукується із іншим твором художника «Київ 1944 року. Вулиця Карла Маркса» (зображена понівечена війною вул. Архітектора Городоцького, яка тоді носила ім'я Карла Маркса). Обидві картини виконані в темних кольорах та сповнені насиченим драматизмом. Проте на задньому плані видніються постаті людей, а сонячне проміння, пробиваючись крізь густі темні хмари, освітлює пейзажі, що наповнює картини надією на повернення життя. Картина авторства того ж художника «Каштани в цвіті» (1972) зовсім відрізняється від повоєнних робіт художника. Яскраве блакитне небо, насичені кольори, соковите цвітіння

⁹⁰ Копиленко О. ЕССЕ НОМО. // Червоний шлях (журнал). 1923. 1 червня (№3). С. 65.

⁹¹ Дієв М. Зіна // Плуг. 1928. 1 травня (№5). С. 36.

⁹² Косяченко Г. Вітрини. // Червоний шлях (журнал). 1926. 1 квітня (№4). С. 32.

⁹³ Крижанівський С. Толкачівка // Червоний шлях (журнал). 1933. 1 серпня (№8).

⁹⁴ Сліпко Ю. День // Зоря. 1934. 1 травня (№5). С. 30.

⁹⁵ Терен М. В місті величної краси і безмежного смутку // Українські щоденні вісті. 1941. 31 липня (№22). С. 3.

каштанового дерева залитого сонцем – картина наповнена життєвою силою та оптимізмом.

Після звільнення Києва на якийсь час до міста приїжджає білоруський письменник Володимир Короткевич. Згодом ці його спогади стануть основою повісті “Листя каштанів” (1973), наскрізно наповненою образом дерева у післявоєнному Києві.

1950 р. з'являється неофіційний гімн міста «Київський вальс» авторства Андрія Малишка⁹⁶ та Платона Майбороди, приспів якого розпочинається зі слів «Знову цвітуть каштани».

Слово «знову» використане не даремно. Оспівується не просто краса міста, а відновлена краса. Цей вальс на довгі роки стає позивним радіостанції «Промінь», звучить у стрічці «Киянка» (1958) Київської кіностудії. Текст вальсу став втіленням традиції використання символу каштана. Значення молодости: «*Молодість мила, – ти щастя моє*», дружби: «*друже незабутній ти прийдеши сюди*» і неначе з народних романсів кінця XIX століття сема нездійсненого кохання: «*В парі ми любилися, середеньку жаль*». Варто також згадати, що пісня написана в подарунок студентам Київського медичного інституту до випускного. Молодість, що описується у пісні, дуже крихка, плинна, така, що, крім щастя, викликає й жаль.

1956-го листя каштана з'явився на новому кондитерському виробі, який невдовзі став кулінарним символом міста, легендарному «Київському торті».

Каштан виступив потужним образом у романі Миколи Руденка «Остання шабля» (1959). Події роману відбуваються 1956 року – року історичного XX з'їзду КПРС. У творі автором піднімається ціла низка актуальних проблем. Саме через образ каштана наскрізно звучать істини, що розв'язують гострі драматичні конфлікти тексту. Через цвітіння

⁹⁶ Малишко А.С. Білі каштани : Вибрані поезії / А.С. Малишко. Київ: Дніпро, 1975. 222 с.

каштана весною пізнаємо, що для народження будь-якої квітки, щось обов'язково мусить тріскатися і відмирати; через аномальне цвітіння восени пізнаємо, що цвітіння, яке не прийшло своєчасно, – неминуче прийде, наперекір усім законам. Обидві істини об'єднані вірою у внутрішню силу людей довершувати своє призначення, знаходити шляхи самовираження у найнесприятливіших умовах.

Неначе портретом «хрущовської відлиги» стає картина Аркадія Петрицького «Не сад – вулиця Києва» (1961), на якій бачимо травневе буяння київських каштанів, за якими ледь проглядаються дахи будинків.⁹⁷ Каштани тут – це перемога барв природи над сірим тоталітарним простором, надія на демократизацію та свободу творчого самовираження.

Завершення «відлиги» і розворот до тоталітаризму спричиняють низку протестів. В один час із написанням відкритих листів до вищих партійних інстанцій з критичними оцінками керівної системи Василь Стус пише ряд творів, у яких активно з'являється образ каштана. У Стуса – це символ втрачених надій, розчарування⁹⁸. *«Де свінула Софія світанкова, упав каштан, немов морений дуб. / О рідна стороно! Бувай здорова, ти щонайтяжча із моїх загуб.»* (1969). Образ каштана також є елементом міського пейзажу у творі «Біля метро «Хрещатик» (1970). Після ув'язнення В. Стус пише твори, які згодом увійдуть у його найвідомішу збірку, видану вже після смерті, «Палімпсести». *«Здається, чую: лопають каштани, / жовтозелену викидають брость / і зовсім поруч – київське весняне / пахуче небо гуком налилось»;* *«Алея – довга і порожня, старанно вгорнута у ніч. Каштани. Сотні білих свіч, а посвітитися – не можна.»*⁹⁹

⁹⁷ Кризь віки: Київ в образотворчому мистецтві 12 – 20 ст. / Живопис графіка. Київ: Мистецтво, 1982 р., № 269. іл.. 339.

⁹⁸ Як і в тексті Пауля Целана «Dunkles Aug Im September» («Темне око у вересні»), який Стус серед інших перекладає з німецької в той самий період своєї діяльності. «Вдруге зацвітає каштан: / сліди згаслої надії на те, / що Оріон небавом поверне: / сліпих друзів неба яснозоре завзяття / кличе до себе.»

⁹⁹ Маємо свідчення про каштан посаджений власноруч Василем Стусом на подвір'ї приватного будинку його приятеля Івана Мурзи у Горлівці. З часів окупації міста російськими військами 2014 року доля дерева невідома.

В Брежнєвську епоху у великих містах РРФСР відкривається мережа валютних магазинів «Берьозка» (1964). В інших республіках подібні магазини були названі на честь відповідного національного дерева або іншого символу. В Українській РСР мережа валютних магазинів називалася «Каштан». Після зміни державного ГОСТу морозива на республіканські ТУ 1966 року у Києві розпочався випуск нових видів морозива, найдорожчим з яких був пломбір на паличці у шоколадній глазурі «Каштан» за 28 коп.

Київська табачна фабрика у 1960-х випускає сигарети «Каштан» із зображенням цвіту дерева на упаковці.

1967 р. за адресою проспект Перемоги, 27 з'являється мозаїка «Каштан» авторства художників-монументалістів Івана та Марії Литовченків. В 60-х рр. українська художниця Галина Зоря малює вечірню київську вулицю з підсвіченими квітучими гілками каштана на передньому плані у своїй роботі «Квітнучі каштани». 1969 р. Лідія Відаш на Республіканському радіо вперше виконує дві пісні з ранньої творчости Володимира Івасюка: «Я піду в далекі гори» та «Каштани». Є свідчення, що остання пісня не подобалась Володимирі і він написав Лідії прохання її більше ніде не виконувати, попри це 1971 р. виходить запис цієї пісні у виконанні співачки, який ще довго користувався популярністю на радіо. Згадують, що Івасюк хмурився коли чув пісню, сам її ніколи не виконував.¹⁰⁰

1971 р. Харківська парфюмерно-косметична фабрика вперше анонсує вихід жіночого запаху «Київські каштани». Відтоді різні українські парфюмерні бренди час від часу експериментують із нотками каштана у своїх композиціях. 2020 р. управління туризму Київської міської державної адміністрації слідує прикладу інших європейських міст і випускає перший

¹⁰⁰ Сторінки пам'яті Володимира Івасюка. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ivasyuk.org.ua> (19.12.2022).

в Україні аромат міста. Саше із солодкими нотками цвіту каштана називають так само, як і парфюм, що був випущений десятиліття тому: «Київські каштани».

1979 р. у виконанні Олександра Таранця виходить пісня *«Тільки в Києві»* авторства Михайла Ткача: *«Тільки в Києві / Цвіт каштанів золотий / І Дніпро, як мрія, голубий. / Тільки в Києві / Молодію серцем я, / Київ мій – любов моя.»*. Знову ж таки, поруч із символом Києва, каштани несуть символічне значення молодости.

1980 р. київська хокейна команда «Сокіл» вперше вводить логотип з каштаном, який пережив цілу низку різних варіацій та кольорових рішень, але залишається незмінним елементом команди до сьогодні.

1983 р. в Деснянському районі столиці з'являється Каштанова вулиця¹⁰¹, що пролягає від проспекту Червоної калини до вулиці Оноре де Бальзака.¹⁰²

1965 р. Київ отримує звання «Місто-герой». Щоби закріпити «Золоту Зірку» в міській символіці, управління культури, управління в справах будівництва та архітектури міськвиконкому і Київське відділення Спілки архітекторів України оголошують відкритий конкурс проєктів міського герба (1966). 27 травня 1969 р. затверджують герб зі стилізованим зображенням квітучої гілки каштана, авторства архітектора-художника Флоріана Юр'єва та скульптора Бориса Довганя. Наявність цього геральдичного знака пояснюється тим, що каштан – основний символ міста, який давно існує в уяві народу, його піснях та численних творах народно-декоративного мистецтва, а квітка в геральдиці – символ розквіту.¹⁰³ Під час усного інтерв'ювання шістдесятниці журналістки

¹⁰¹ Вулиці Києва. Довідник / за ред. А. В. Кудрицького. Київ : «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1995. с. 92.

¹⁰² Про впорядкування найменувань та перейменування вулиць м. Києва: Рішення виконавчого комітету Київської міської Ради народних депутатів від 18 квітня 1983 року № 613 // Державний архів м. Києва. Ф. Р-1. Оп. 8. Спр. 2662. Арк. 140, 142–145.

¹⁰³ Стрельський В., Юр'єв Ф., Довгань Б. Символ міста-героя // Вечірній Київ. 1969. 29 березня (№75). С. 1.

Маргарити Костівни Довгань, дружини Б. Довганя, проведеного автором цих рядків в її помешканні 1 вересня 2022 р., вона стверджувала, що для її чоловіка було важливо включити національні елементи (синій та жовтий кольори і тризуб) в композицію, не порушивши межу дозволеного владою. Основні кольори прапора УРСР – червоний та синій виступили тлом золотої квітки каштана, як і більшість міських гербів того періоду, тож червоний, синій та золотий дійсно були затвержені кольорами герба. Щодо тризуба, М. Довгань стверджує, що гострокутна квітка між двома гострокутними листками націленими вгору є свідомим прийомом, щоб зобразити тризуб на гербі Києва. Флоріан Юр'єв згадував, що спочатку відтворював квітку натуралістично, що не прийнято в геральдиці, і вже на останньому етапі конкурсу «український націоналіст Довгань» запропонував замість квіток помістити «трикутник Серпінського», який у своїй графіці активно використовував Георгій Нарбут¹⁰⁴. Цей елемент використано Нарбутом при оформленні кількох номерів журналу «Мистецтво» (№3 – 5/6, 1919 та №1, 1920). 1918 р. на заставці для дипломатичних документів УНР авторства Василя Кричевського також бачимо тризуб в оточенні флористичної композиції з елементами «трикутника Серпінського». Використання саме такого образу каштанового цвіту є очевидним продовженням традицій геральдистів часів УНР. Офіційним поясненням цього зображення – стилізація п'ятикутної зірки. Частиною композиції є також лук, який був київським геральдичним знаком, зображення якого міститься ще в гербовнику Конрада Грюненберга 1480 р.. 1630 р. лук на київських печатках видозмінюється в розташований вертикально арбалет. У часи української революції (1917) Георгій Нарбут розробив проєкт нового герба столиці УНР, що мав ідентичне кольорове рішення, що і «каштановий герб» 1969 року (щоправда синій розміщувався

¹⁰⁴ Руденко Є., Сарахман Е. «Туйовий Хрещатик». Чому кияни сумують за каштанами та як вони стали символом столиці. // Українська правда. 2020. 29 травня.

ліворуч, червоний – праворуч), також частиною композиції був тризуб та вертикальний арбалет. Стовпом арбалета у гербі 1969 року виступає гострокутний каштановий цвіт, що за формою нагадує стрілу, яка цілиться у радянський серп і молот. Документальних підтверджень, що це свідомо використаний прийом, – немає. Проте в геральдиці, очевидно, кожна деталь має значення.

До уваги також варто взяти позицію Андрія Гречила, який вважає, що українські міські герби 60-80-х рр. ХХ ст. є одноманітними та невиразними, що мали виключно ідеологічно-пропагандистський характер, а процес їхнього створення можна охарактеризувати як децентралізований, нерегульований та стихійний.¹⁰⁵ Очевидно, така оцінка невідповідності герба геральдичним стандартам не має впливати на глибину аналізу міського знака, втім такого аналізу до цього часу проведено не було – часто радянський період київської геральдики оминається або ж обмежується описовістю. Проаналізувати «каштановий герб» належним чином ще доведеться наступним поколінням геральдистів.

Попри поширену думку, що символ було штучно насаджено киянам згори радянською владою ледь не випадковим розміщенням на міській емблемі, київські каштани мають тяглу і широку традицію свого образного використання, проілюстровану у цьому розділі.

Підсумовуючи, перші символічні значення каштана нам відомі із християнської образної системи. В українській народній творчості образ каштана виникає приблизно в другій пол. ХІХ ст. і має значення жалю, розчарування, нездійсненої любови. В мистецьких творах набуває значень молодости, весни, свободи, розквіту і, залежно від фізичних якостей зображеного знака, підкреслюється чи наповненість цими значеннями чи їхня відсутність/втрата.

¹⁰⁵ Гречило А. Б. Українська міська геральдика. Київ, Львів: УГТ, 1998. 175 с.

В той же час дерево стає помітним елементом київського міського ландшафту і починає викликати асоціації з містом у його мешканців та приїжджих. Це знаходить своє відображення у листах та пейзажах. З поширенням стилю модерн архітектори увічнюють образ в міській архітектурі. Утвердження каштана як символу Києва відбулося в колах української освіченої еліти в першій половині ХХ ст. і збіглося з радянською індустріалізацією, що супроводжувалася урбанізацією, спрямованою на побудову соціалістичного міста Києва. Характер цих процесів ішов усупереч громадським інтересам, які виражалися в утопічній візії майбутнього, втіленій киянами у антирадянському за своєю природою образі каштана, адже той раніше був прикрасою садиб заможних містян, київських монастирів, елементом української народної творчості ХІХ ст., тобто атрибутом тих спільнот, спосіб життя яких не відповідав радянським ідеям. Символ часто використано у творах представників “розстріляного відродження”, у творах з і/або про ув’язнення, в антибільшовицьких текстах часів Другої світової війни, в текстах, які протиставляються ідеї соціалістичного міста.

Аналізуючи символічне значення каштана як символу Києва, ми насправді вдаємося до аналізу урбаністичних візій киян, що є результатом кризи індустріалізації, втіленням ідеї “міста-саду”, демократичного простору свободи, розквіту, миру, молодости.

Історія становлення каштана як символу Києва ділиться на «до» і «після» 1969 року, оскільки відтепер це офіційний, «легітимізований» символ столиці України. В очах радянської влади п’ятилистик каштана – нейтральний образ, що відтепер асоціюється із золотою зіркою міста-героя і символізує післявоєнний розвиток соціалістичного Києва. Натомість самі автори герба Києва радянських часів продовжують традицію символічного використання знака, вкладають в нього національний зміст, виражають ідею історичної тяглості української нації від часів Руси та УНР,

використовуючи геральдичні елементи цих державних утворень у композиції каштанового герба.

РОЗДІЛ ІІІ

ПОРІВНЯЛЬНИЙ КОНТЕКСТ: СИМВОЛ КАШТАНА У СВІТІ

Для розуміння контексту історії становлення каштана як символу в Україні, нашарування на образ і трансформацію значень, включно зі значенням символу Києва, у цьому розділі наведено приклади використання каштана як символу у світі.

Відомо, що у християнській образній системі каштани є символом цноти і чистоти¹⁰⁶. Їх зображують поруч з Ісусом та Богородицею як символ непорочности зачаття, наприклад на картині Франса Ікенса та Жерара Сегерса «Богородиця з немовлям у гірлянді» (бл. 1625) закритий плід каштана міститься у флористичній композиції. Зображенням каштана оздоблювали храми Європи, наприклад відома ліпнина з п'ятилисниками гіркокаштана на колонах Реймського собору. Варто також зазначити, що латинська назва виду *castanea* співзвучна зі словом лат. *caste*, одним зі значень якого є «чистота»¹⁰⁷.

Одним зі свідчень давнього співіснування каштана та людини є дерева, які налічують тисячі років. Одним із таких дерев є Каштан ста коней, сицилійською *Castagnu di Centu Cavaddi*, виду *Castanea sativa*, родини *Fagaceae*, який розташований на східному схилі гори Етна на Сицилії¹⁰⁸. Вважають, що дереву від 2000 до 4000 років. Останнє число вважає тим, що відповідає дійсності, туринський ботанік Бруно Пейронеля¹⁰⁹. Він озвучує припущення, що Каштан ста коней може бути найстарішим деревом Європи та найбільшим в Італії (1982). За вимірами

¹⁰⁶ Impelluso, L. *Nature and its symbols* // Getty Publications, 2004, Vol. 5. (66), с. 78.

¹⁰⁷ Impelluso L. *Nature and its symbols*. с. 187

¹⁰⁸ Chestnut Dinner in the Mountains of Italy. *Barilla online* // Archived from the original on 2006-10-18. Retrieved 2006-12-22.

¹⁰⁹ Lewington, A., Parker E. *Ancient Trees: Trees That Live for 1,000 Years* // Sterling Publishing Co. 2013. p. 92.

1780 року Книга рекордів Гіннеса внесла екземпляр до списку «Найбільший обхват дерева в історії» (окружність 57,9 м.). Назва дерева походить від легенди, що королева Арагону з загоном зі 100 лицарів під час подорожі на вулкан Етна потрапили у сильну грозу, від якої змогли сховатися під деревом¹¹⁰. 1636 р. П'єтро Каррера описав стовбур дерева як такий, що здатен вмістити всередині тридцять коней.¹¹¹

21 серпня 1745 року «Суд ордену Королівської спадщини Сицилії» видав акт, згідно з яким Каштан ста коней був інституційно захищений.¹¹² Цей документ називають одним з перших актів захисту навколишнього середовища.

Згадки про дерево зустрічаються у різних творах, зокрема у Джузеппе Боррелло (1820–1894), який переповідає легенду про королеву та її військо у віршованій формі сицилійською мовою. В текст іншого поета несподівано вривається війна. Опис каштана поетом з Катанії на Сицилії, Джузеппе Вільяроеля (1889–1965) закінчується рядками «кидається проти неба і проти долі / беззвучна загроза, просочена війною».¹¹³

Таке втручання війни у простір каштана є доволі поширеною темою у всьому світі. Дерево стає символом, який протиставляється війні чи антиприродним, на думку авторів, ідеологіям, що заповоняють міські простори. Тут важливо зазначити, що такий контекст використання символу виникає у різні часи та в різних культурах органічно, без зовнішнього запозичення.

Таким чином рефлексує американський поет Генрі Водсворт Лонгфелло на розгортання індустріалізації в Америці. Він починає свій

¹¹⁰ Senna, L. *Authentic Sicily*. Touring Editore. 2005 p. 112.

¹¹¹ Pietro Carrera. *Il Mongibello descritto da Pietro Carrera in tre libri: nel quale oltre diuerse notizie si spiega l'istoria degl'incendi, e le cagioni di quelli*. 1636. 204 p. Per Gio. Rossi. Retrieved 23 January 2011.

¹¹² Giovanni E. di Blasi e Gambacorta. *Storia del regno di Sicilia dell'epoca oscura e favolosa sino al 1774: seguita da un'appendice sino alla fine del secolo XVIII*. 1846. 688 p. Retrieved 23 January 2011.

¹¹³ Poesie sul Castagno dei Cento Cavalli. (*Sicilian*) Catania Natura. Dipartimento di Botanica, University of Catania. Archived from the original on 2007-09-18. Retrieved 2006-12-22.

твір «Сільський коваль» (1840) рядками: «*Під розлогим каштаном / Стара кузня стоїть*». Головний герой стає зібраним образом ремісника в епоху індустріалізації, якого автор ставить в приклад, як людину незалежну, що заробляє на життя чесною працею. Дерево у тексті вказує, що герой є давнім мешканцем поселення із глибоко вкоріненою силою. Варто також оглянути історію виходу цього тексту в поп-культуру, бо відтак «розлогий каштан» стає мемом в англomовному культурному просторі. 1922 р. за мотивами твору виходить короткометражна кінокомедія Бастера Кітона «Коваль». В опублікованій 1926 р. пісні-пародії з текстом Леслі Мура «Тепер селом володіє сільський коваль» головний герой розбагатів разом із розвитком автомобілів, а під «розлогим каштаном» тепер стоїть сервісний центр замість кузні. 1942 р. мультиплікаційний персонаж Дональд Дак цитує рядки Генрі Лонгфелло в мультфільмі «Сільська кузня». Мелодія до оригінального віршу стає маршем Королівських артилерійських корпусів Великої Британії та Нової Зеландії¹¹⁴.

Прикметно, що каштан, описаний в оригінальному творі Генрі Лонгфелло, реальний. Зараз на його місці на Браттл Стріт в місті Кембриджі встановлений пам'ятний знак¹¹⁵. 1879 р. учні міста подарували Лонгфелло крісло зі зрубаного «розлогого каштана»¹¹⁶, він, у свою чергу увічніює дарунок у вірші «З мого крісла», в якому пише, що це крісло повертає його в молоді літа, а пам'ять та любов здатні мертве дерево змусити квітнути у пісні. Того ж року автор отримав листа від журналіста Айри Еморі Форбс, в якому той написав: «..вірш завжди викликав у мене такий інтерес, що я не можу змиритися з думкою про те, що мій ідеал був

¹¹⁴ Bolton, Major J.S. *A Zealand Army Ordnance Corps// A History of the Royal New Zealand Army Ordnance Corps*. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://regimental-books.com.au/product/a-history-of-the-royal-new-zealand-army-ordnance-corps/> (19.12.2022).

¹¹⁵ Wagenknecht, Edward. *Henry Wadsworth Longfellow: Portrait of an American Humanist*. New York: Oxford University Press, 1966. 109 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://archive.org/details/henrywadsworthlo0000wage> (19.12.2022).

¹¹⁶ Wagenknecht, Edward. *Henry Wadsworth Longfellow...* 109 p.

понівечений, а дерево – кінський каштан, а не витончене дерево наших лісів і пагорбів» (у повідомленні йшлося про Американський каштан *Castanea dentata*), на що отримав відповідь, що деревом із твору «Сільський Коваль» та деревом, з якого було зроблене крісло, все таки був кінський каштан¹¹⁷.

У 1938 р. Томмі Коннор, Джиммі Кеннеді та Гамільтон Кеннеді створили пісню, натхненну віршем, запис Гленна Міллера якої був пізніше показаний у фільмі «Красуня Мемфіса» (1990)¹¹⁸. Пісня починається зі слів: «*Underneath the spreading chestnut tree / I loved him and he loved me*». Також «розлогий каштан» з'являється в пісні з роману «1984» Дж. Орвелла. Через пісню «Під розлогим каштаном» Орвел, знову ж таки, протиставляє простір свободи, що його уособлює каштан («*under the spreading chestnut tree*») простору нагляду, яке він виводить від зрадництва («*I sold you and you sold me*»), використовуючи прийом контрапункту, автор влітає у відому пісню Гленна Міллера тему зрадництва. Протягом усього роману вибудовується опозиція між простором захопленим Партією та лісом як простором максимально вільним від нагляду. У фінальному локусі роману кафе «Каштан» стикаються тема лісу і тема смерти. Каштан Орвела набуває сем «молодість», «антирежимний гуманізм», «ностальгія», «жаль».

Варто також відзначити широту використання образу каштана у світовому живописі. Фламандський художник Осіас Берт (бл. 1580 – 1623) часто використовував зображення плодів каштанового дерева у своїх натюрмортах. Картини художника відіграли важливу роль у ранньому розвитку цього жанру. Також зустрічаємо каштани в натюрмортах

¹¹⁷ Hilen, Andrew (editor). *The Letters of Henry Wadsworth Longfellow*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1967. 1192 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.amazon.com/Letters-Henry-Wadsworth-Longfellow-Volumes/dp/0674527259> (19.12.2022).

¹¹⁸ Kennedy J. J. *The Man Who Wrote the Teddy Bears' Picnic*. AuthorHouse, 2011. Nov 4. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.scribd.com/book/384153870/The-Man-Who-Wrote-the-Teddy-Bears-Picnic-How-Irish-Born-Lyricist-and-Composer-Jimmy-Kennedy-Became-One-of-the-Twentieth-Century-S-Finest-Songwriters> (19.12.2022).

американського художника Джона Ф. Френсіса (13 серпня 1808 – 15 листопада 1886). Використання каштанів у картинах художників-натюрмортистів свідчить не лише про популярність та естетичну привабливість образу, але і про його семантичне наповнення, оскільки відомо, що натюрморти нерідко інтерпретують через зчитування символічних значень зображуваних образів на них.

1881 р. П'єр-Огюст Ренуар зображує кінський каштан у цвітінні, а також рожевий каштан біля залізничного мосту, 1892 р. – каштани Пон-Авана в стилі імпресіонізму. Чеський художник Франтішек Купка в тому ж напрямку малює яскравий «Каштан в цвітінні» (1906). Поль Сезанн у своїх «Каштани і господарські будівлі в Жа де Буффані» (1885), «Каштанові дерева Жа де Буффана» (1885–1886), і «Дерева в парку» (1875–1876) виявляє свою зацікавленість темною стороною природи, зображуючи темні, подекуди голі дерева. Імпресіоністи використовують каштани, щоб зобразити мить, що минає, мінливість природи.

Французький художник Андре Лот малює картину «Каштани» (1911) на межі своїх періодів творчості в фовізмі та кубізмі. Шведський художник-реаліст Карл Ларссон зображує чаювання під розлогим деревом у творі «Під каштаном» (1912). Схожою за темою є картина французького реаліста й символіста Моріса Дені «Пікнік під каштановими деревами» (1914).

Постімпресіоністи, на відміну від своїх попередників, намагалися зобразити тривалість навколишнього світу. Ван Гог казав, що працював над тим, щоб зобразити вічність. Замість акценту на темі він зосередився на символічних формах, які наповнювали його роботи життєвою силою. Одним із найвдаліших символів повноти і тривалості часу художник виявив каштан. «Алею з квітучими каштанами» (1889) Ван Гог зараховував до однієї з найкращих своїх робіт. Каштан виступив синонімом весни у картині «Квітучі гілки каштана у вазі» (травень, 1890). На створення

картини його надихнуло прибуття до Овер-сюр-Уазу поблизу Парижа, де Ван Гог несподівано застав другу весну після свого відбуття з півдня. Каштанове дерево як символ весни добре ілюструє женеvська традиція оголошувати весну тоді, коли з'явиться перший листок каштана під будівлею уряду з 1818 року. Відомо, що у 2006 році весну оголошували двічі – в березні і жовтні через аномальне цвітіння дерева восени¹¹⁹.

Каштани також зображені у роботах норвежця Едварда Мунка: «Каштанові дерева» (1906), «Вулиця з каштаном в цвітінні» (1920-ті), поєднаних між собою сюжетно «Під каштановим деревом» (1937) та «Зустріч під каштановим деревом» (1937).

З Османської Туреччини 19 ст до наших днів зберігається один із прикладів ісламського мистецтва, каліграфічна композиція нанесена на позолочений лист каштана. На листку виведений вірш із Корану 17:80 (Аль-Ісра): «Господи, даруй мені вхід щирости і вихід щирости і даруй мені від себе переможну силу»¹²⁰.

Цей далеко невичерпний ряд прикладів дає розуміння семантичної ємності та універсальности образу, виявляє його актуальність і мистецьку доцільність для представників різних напрямків та культур. Розуміння символічних значень каштанового дерева може стати ключем для розуміння цілої низки світових шедеврів і спільнот, які традиційно пов'язують своє існування з цим образом.

У багатьох країнах, зокрема і в Україні (про це детальніше в Розділі 2, 23), плоди каштана є елементами традиційних дитячих забавок. Діти Сполученого королівства Британії та Ірландії використовують плоди гіркокаштана звичайного для популярної дитячої гри «конкер». «Конкери»

¹¹⁹ Список всіх видів каштана. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ua.supermg.com/rizne/20300-spisok-vsih-vidiv-kashtana.html> (19.12.2022).

¹²⁰ Spirit & Life. *Masterpieces of islamic art from the aga khan museum collection* // Published by The Aga Khan Trust for Culture. Geneva, Switzerland. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://s3.eu-west-2.amazonaws.com/akdn.org-files/s3fs-public/media/publications/exhibition_catalogues/london_spiritlife.pdf (21.12.2022).

(так в Сполученому королівстві називають плоди дерева) прив'язуються на мотузку і ціллю гравців є влучання своїм «конкером» в «конкер» суперника. Перемагає той гравець, чий плід лишився цілим.

Під час Першої світової війни діти разом з іншими громадянами Великобританії беруть активну участь у кампанії по збору плодів кінського каштана та передачу їх уряду. За допомогою методу використання культури *Clostridium acetobutylicum* як біохімічного інструменту, розробленого Хаїмом Вейцманом (згодом перший президент Ізраїля), із каштанового крохмалю виробляли ацетон як розчинник для виробництва кордиту, який потім використовувався у військовій зброї. За методом Вейцмана можна використовувати будь-яке джерело крохмалю, але уряд вирішив збирати плоди неїстівних каштанів, щоб уникнути голодування через виснаження джерел їжі. Згодом каштани виявилися поганим джерелом, фабрика виробляла ацетон лише протягом трьох місяців; однак їх знову почали збирати під час Другої світової війни з тієї ж причини.¹²¹ Така різка трансформація «конкерів» від дитячої забавки на необхідну пожертву державі для виживання у складні часи має свій аналог і в українській історії (Розділ 2, 17).

Образ каштана як інструменту виживання доповнюється традиціями використання плодів каштана їстівного в культурах їхнього поширення. Таким чином каштан може символізувати бідність.

Наприклад, в романі Оноре де Бальзака «Батько Горіо» (1834) Вотрен стверджує, що родина Ежена де Растіньяка живе за рахунок збирання і продажу каштанів для представлення того, наскільки бідною є родина Ежена. У «Макбеті» (1603–1606) Шекспіра описується матросиха, яка зберігала в пелені купу каштанів, якими не ділилася, що характеризувало її дріб'язковість.

¹²¹ *Biological Flora of the British Isles: Aesculus hippocastanum* // Journal of Ecology. 2019. 13 February. Volume 107, Issue 2 p. 992-1030.

З іншого боку, плоди їстівного каштана можуть виступати символом сімейного затишку і достатку. У класичній різдвяній пісні «*The Christmas Song*» (зазвичай має підзаголовок «*Chestnuts Roasting by an Open Fire*»), написаній 1945 року Робертом Веллсом і Мелом Торме, зокрема описується традиція смажити каштани на Різдво.

Сьогодні у деяких регіонах Італії каштановий пиріг слугує аналогом картоплі¹²². Також у Тоскані досі виготовляють традиційні *pecci* – млинці з каштанового борошна. Разом з тим багато страв ритуалізується з появою нових гастрономічних звичок у місцевих, а також видозмінюються рецепти та способи вживання під запити туристів, для яких їстівні каштани – екзотика. Наприклад, у Франції на Різдво та Новий рік подають *marron glacé*, зацукровані каштани. У Модені, Італія, розповсюджено перед смаженням каштанів вимочувати їх у вині, а в Тоскані їх традиційно готують до Дня Святого Симона¹²³. В Португалії смажені каштани їдять у день святого Мартіна. На португальському архіпелазі Мадейра традиційним напоєм є каштановий лікер, який набуває популярності серед туристів і в континентальній Португалії. У Південній Кореї смажені каштани є популярною зимовою закускою і служать символом достатку. Разом з тим, популярність каштанів у повсякденному вживанні знизилась в останні століття головним чином через те, що здобула репутацію їжі для бідних¹²⁴.

Кінський каштан є частиною культури виготовлення та споживання пива. Зазвичай дерева висаджували у пивних садах, особливо цей звичай був розповсюджений в Баварії до появи механічного охолодження. Розлога

¹²² *The Grocer's Encyclopedia – Encyclopedia of Foods and Beverages* // By Artemas Ward. New York. 1911. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.amazon.com/Grocers-Encyclopedia-1911-Artemas-Ward/dp/1112246312> (18.12.2022).

¹²³ *Chestnut History by Peggy Trowbridge Filippou* // For Cooking resources, Food history, in About.com. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.gbif.org/species/113609995> (18.12.2022).

¹²⁴ *Traitement des maladies par les légumes, les fruits et les céréales.* / By Dr Jean Valnet. Ed. Maloine s.a., 1977, pp. 213-216. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.abebooks.fr/rechercher-livre/titre/traitement-des-maladies-par-les-legumes-fruits-cereales/> (18.12.2022).

крона дерева і неглибоке коріння ставали додатковим захистом підвалів для лагерування від сонячного тепла. Практика подачі пива в місцях їхнього лагерування трансформувалася у популярний сьогодні тип пивного ресторану розташованого просто неба – пивний сад, невід’ємною частиною якого лишаються дерева кінського каштана.¹²⁵

Яскравим екземпляром кінського каштана було дерево у центрі Амстердама, яке називають «Каштан Анни Франк», через згадки про дерево у відомому щоденнику дівчини. У 2010 р. воно було знищене внаслідок сильного вітру.¹²⁶ Прикметною є взаємодія влади міста і громадян, спрямована на збереження дерева. Вперше про необхідність захисту дерева заговорили 1993 р. після виявлення у ґрунті витоку палива, що становить небезпеку корневій системі. Тоді міський уряд виділив 160 000 євро на порятунок дерева. Після цього було виявлено, що каштан уражений грибом трутовиком плоским та мінуючою каштановою міллю. Група ботаніків дійшла висновку, що зрізання крони дерева, яке було здійснене 26 травня 2005 р., має його вберегти. Натомість деякі науковці стверджували, що смерть дерева неминуча. Власники нерухомості біля каштана почали звертатися до влади за ліцензією на вирубку дерева з міркувань безпеки. 13 листопада 2007 р. уряд міста оголосив, що дерево буде вирубано через тиждень. 20 листопада відбулося судове слухання, де вирішили тимчасово відкласти вирубку. 17 грудня 2007 року Комітет із порятунку Каштана Анни Франк представив план збереження дерева: він запропонував побудувати підпірку, яка б захищала стовбур. Проєкт був схвалений експертами, і, на їхню думку, дерево могло прожити ще 5–15 років. Будівництво було закінчено у травні 2008 року. 23 серпня 2010 року під поривами штормового вітру дерево впало. Натомість з його плодів було

¹²⁵ Schäffer, A. *120 Minuten sind nicht genug.* // Frankfurter Allgemeine Zeitung (in German). 2012-05-21. Retrieved 2016-10-11.

¹²⁶ Gray-Block A. *Anne Frank tree falls over in heavy wind, rain* // Reuters. Archived from the original. Retrieved 24 August 2010.

висаджено цілий ряд екземплярів по цілому світу. Ця історія демонструє, що питання збереження каштанів може виходити за межі екологічної безпеки і залучати до себе широке коло громадськості, державу та фахівців різних сфер. Відтак стан дерев і рівень догляду за ними стає показником зрілості суспільства та професійності політичної еліти. Особливо, коли йдеться про спільноти для яких каштан є елементом історичної пам'яті та об'єднавчим символом.

Місто Київ є не єдиним містом із зображенням каштана у міській геральдиці. Цей феномен представлено сьогодні використанням образу на гербах міст Чеські Велениці та Насаврки (Чехія), муніципалітету Навесуелас (Іспанія). В Україні стилізований цвіт каштана авторства Л. Лунюка (1998) досьогодні є основою герба міста Нововолинськ, що у Волинській області.

Широке символічне використання каштана у всьому світі пов'язане передовсім із його практичним використанням. Каштанові дерева тисячоліттями слугують людству міцною деревиною, прохолодною тінню, естетичною привабливістю, лікувальними властивостями, способом проведення дозвілля, а якщо ідеться про їстівні види каштана, то це ще й важливий харчовий ресурс для багатьох народів, "хлібне дерево", як його ще часто називають.

Не зважаючи на локальні особливості досвіду взаємодії різних спільнот з деревом, відображеної у звичаях, святах, кулінарних традиціях народів, образи каштана мають певні закономірності символічного використання у світі.

Найчастіше образ втілює альтернативні ідеї, які протиставляються тим, що, на думку авторів, є загрозливими для людської безпеки та свободи. Образ каштана у світовому контексті, як і в українському, позначає мир, молодість, розквіт, демократію, весну, безпеку та свободу. Може також слугувати маркуванням певного утопічного простору

наділеного цими значеннями. Спорідненість світових символічних значень із українськими, висока роль дерев каштана у різних культурах, використання в якості геральдичних міських знаків свідчать про те, що нашаровування на каштан символічних значень та наділення його об'єднавчою для спільноти функцією є не локальним українським феноменом, а, навпаки, долучає нас до глобального контексту. Розуміння символічних значень каштанового дерева та історії взаємодії із ним людей може стати ключем для розуміння цілої низки мистецьких творів і спільнот, які традиційно пов'язують своє існування з цим образом.

РОЗДІЛ ІV

ЗНАЧЕННЯ СИМВОЛУ КАШТАНА СЬОГОДНІ

Затверджений в якості міського герба 1969 р., каштан стає основним міським символом. Вже у 1995 р. він втрапить цей статус на користь покровителя Києва Архистратига Михаїла. Разом з тим, каштанова гілка в різні часи стає частиною логотипів багатьох підприємств, установ та організацій пов'язаних з містом, які залишають каштан невід'ємною частиною своєї корпоративної айдентики досьогодні, серед них: Київміськбуд, Київський вітамінний завод, Київський університет імені Бориса Грінченка, Інститут захисту рослин УААН, КИЙ АВІА, телеканал Київ, Київський ювелірний завод, Київська дитяча філармонія, Київський метрополітен.

З 1 жовтня 1992 р. до 20 квітня 1994 р. Київський метрополітен вводить в обіг металеві жетони із зображенням на них каштана. Надалі використовуються пластикові жетони з каштанами до 1 липня 2020 р., коли метрополітен перестає приймати жетони як засіб оплати.

Від 3 липня 1993 р. у столиці відбувається щорічна спортивно-благодійна акція «Пробіг під каштанами». Ідея проведення Пробігу належить Карен Вестергаард та Джозефу Леміру, громадянам США, які на той час працювали в Україні. Під час першої акції на старт вийшло 146 учасників, маршрут пролягав з Майдану Незалежності вулицею Хрещатик та бульваром Тараса Шевченка до площі Перемоги (5 км). Було зібрано понад 5 млн. карбованців.¹²⁷

1994 року виходить музичний кліп на пісню «Хрещатик» у виконанні Павла Зіброва, слова авторства поета Юрія Рибчинського.

¹²⁷ Пробіг під каштанами. 1993-1996 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://probig.in.ua/istoriia-z-1993-roku/> (21.12.2022).

*Каштани, каштани, каштани
Софії і Лаври хрести
Кияни, кияни, кияни
Ви сестри мої і брати
Я з Вами в дощі й снігопади
У черзі за щастям стою
І лаю по-київськи владу
Й горілку по-київськи п'ю*

У кліпі співак їде на кабріолеті Хрещатиком, також використані чорно-білі кадри розбору киянами завалів, спричинених Другою світовою війною. Пісня приносить своєму авторові популярність і стає культовою, можна сказати, посідає місце неофіційного гімну столиці з часів «Київського вальсу». Про культовість кліпу свідчить також і те, що у 2019 році, до 25-ліття цієї роботи, онлайн-медіа про музику «Слух» відтворює кліп покадрово. Помітно, що дерев каштана на головній вулиці значно поменшало, а на кадрах дерев зблизька видно, що каштанові п'ятилисники понівечені хворобами та шкідниками.

Після мирної «трояндової революції» (2003) у Сакартвело, яка змусила піти у відставку тодішнього президента Едуарда Шеварднадзе, в інформаційному полі активно обговорювалась висока вірогідність української революції (2004), яку за аналогом до «трояндової революції» завчасно назвали «каштановою революцією» на честь символу столиці¹²⁸, що свідчить про потенціал знака в сьогоденні стати загальнонаціональним.

1 червня 2009 р. в Маріїнському парку, на місці одного з перших масових насаджень виду гіркокаштана звичайного відкрито скульптуру «Бронзові каштани» авторства Валентина Осадчого. Захід відкриття приурочили до Дня захисту дітей. Усім мамам, які народили дітей в цей

¹²⁸ *Каштанова революція*. Українська правда, 2004. 12 лютого. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.pravda.com.ua/news/2004/02/12/2998028/> (21.12.2022).

день у Києві, вручили по сертифікату на висадку власного каштана на галявині біля скульптури¹²⁹.

28 лютого 2018 р. було встановлено ще одну скульптуру каштана авторства Марка Галенка, цього разу мініатюрну, біля входу до Київської міської державної адміністрації (вул. Хрещатик, 36) в рамках проекту «Шукай» Юлії Бевзенко.

У 2011 р. Київська міська державна адміністрація оголосила конкурс на логотип та слоган міста. Тоді Київ готувався приймати Чемпіонат світу з футболу (2012) і влада дбала про те, як місто сприйматимуть туристи, які приїжджають з усього світу. Переможцем конкурсу став логотип, який створили в бюро Fedoriv та Karandash Graphic Design, та слоган «Місто, де все починається». Логотип складається із чотирьох літер KYIV, кожна з яких має свій колір та силует, що характеризує різні особливості міста: крапля, що символізує Дніпро, каштан, церковна баня та серце.

2015 р. український музичний гурт Фіолет випустив любовну пісню «Каштани», яку впродовж травня презентував на концертах у семи містах України, де були організовані збори українських книг для військових, що перебували на реабілітації в медичних закладах.¹³⁰

З 2017 р. каштани стали предметом судових суперечок. Корпорація Рошен впродовж років судилася з різними виробниками кондитерських виробів за право використовувати ТМ «Київський торт» та зображення каштанів на пакуванні. Компанії вдалося відстояти право на використання ТМ та графічних елементів у Київського БКК, Київхлібу, мережі магазинів Ашан та харківського виробника морозива, компанії Хладопром. У судових позовах йшлося про використання в діяльності позначення «Київський торт» як окремо, так і разом із зображенням каштанових п'ятилисників і

¹²⁹ *Бронзові каштани, Київ*. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ua.igotoworld.com/ua/poi_object/67509_bronzovye-kashtany.htm (21.12.2022).

¹³⁰ Фіолет. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Фіолет> (21.12.2022).

плодів каштана. Використання цих елементів іншими виробниками, на думку корпорації Рошен, порушує права інтелектуальної власності.

Влітку 2018 р. в Києві відкрилася кав'ярня «Каштан» в «дворіку з воронами» на вул. Рейтарській у колишній будівлі ЖЕК, що була розташована там ще з радянських часів. Власники кав'ярні зберегли облицювання стін дерев'яними плитами, у закладі грає музика з програвача вінілових платівок, у дворіку можна грати в настільний теніс та роздивлятися ще один символ Києва – легендарних воронів, що живуть у великій клітці. Кав'ярня на вулиці Рейтарській стала своєрідною платформою формування альтернативної спільноти молодих людей. Логотипом кав'ярні є лаконічний п'ятилистик каштана, схожий на той, який в 90-х роках з'явився на жетонах метрополітену. Така наново актуалізована стилізація київського символу була активно підхоплена молоддю і стала для неї об'єднавчим імперативом. У багатьох молодих киян можна побачити татуювання з цим п'ятилистиком або й у інших стилях. У киянки Іванни на руці трохи видозмінений логотип кав'ярні із намальованою частиною прилеглої до неї вулиці Рейтарської¹³¹. Каштан на руці носить також музикант Костянтин Почтар¹³², фото його татуювання стало обкладинкою альбому його музичного проєкту *Postman – City Freak* (2020). Часто татуювання з каштаном набивають на згадку про місто, також це своєрідний знак приналежності до київської молодіжної спільноти¹³³.

2019 р. виникає новий український бренд одягу *Support by Poustovit*, на більшій частині одягу зображення каштана. Кураторка проєкту,

¹³¹ Дуже київські тату. Сет 1. // Жителі Києва. 2022. 15 листопада. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.zhyteli.org/post/duzhe-kyivski-tatu-set-1> (24.12.2022).

¹³² Костянтин Почтар музикант проєктів 5 Vumir та Postman. У творчості часто звертається до теми міста. 2015 р. виходить альбом 5 Vumir – Містолінія і того ж року пісня Postman – Київські вулиці, яка у 2021 р. стає музичним супроводом рекламної кампанії Kyivstar.

¹³³ У мене на спині Північний міст, набережна на Поштовій і вагон метро. Це люди з київськими тату // Люди в місті. Режим доступу: <https://www.the-village.com.ua/village/city/people/297973-u-mene-na-spini-pivnichniy-mist-naberezhna-na-poshtoviy-i-vagon-metro-tse-lyudi-z-kiyivskimi-tatu> (25.12.2022).

українська дизайнерка Лілія Пустовит коментує, що бренд виник в результаті натхнення сучасним поколінням, його способом життя, навколишнім середовищем, музикою, мистецтвом, вуличною та клубною культурою. Проект робить акцент на тому, що над ним працюють люди різних сфер не старші тридцяти років.

Цю зростаючу популярність символу серед молоді помітила команда дизайнерів Олександр Трегуб, Дмитро Буланов та Катя Яцушек, яка розробила альтернативний «неофіційний герб Києва» 2019 р. і віддала його у вільне користування. На логотипі мінімалістичне зображення каштанового п'ятилистика. З цього проекту виникає ініціатива «Київ-корнер» — збірка різноманітної продукції локальних брендів з використанням цього лаконічного знака.

Символ продовжує з'являтися у музиці. 2021 р. музичний виконавець Тону Tonite разом зі співачкою Гайтаною оспівують столицю в пісні «Києве мій» рядками *«Як же тебе не любити / Адже ти в серці назавжди / Я можу вічно дивитись як квітнуть каштани твої»*.

2 жовтня 2021 р. відбулася перша акція «Марш за Київ». Понад 40 громадських ініціатив міста об'єдналися у 18 колон, якими пройшли від площі Конституції до будівлі КМДА з різними вимогами спрямованими на підвищення комфорту життя в місті для всіх. Спільними вимогами членів акції були підвищення екологічної безпеки, реформа громадського транспорту та мобільності, розвиток самоврядування районних рад, припинення незаконної забудови міста, а також створення нового генерального плану Києва. Логотипом акції став стилізований листок каштана. Також різні зображення каштанового листа можна було побачити на одязі та плакатах учасників акції. В результаті акції учасники представили «Зелену книгу» – збірник близько ста реформ, які вимагають реалізувати у місті.

До наглядової ради Маршу, відповідальним за боротьбу з незаконною забудовою, входив Роман Ратушний, лідер руху за збереження зеленої зони Протасового Яру від забудови у Києві, учасник російсько-української війни, який загинув в бою під Ізюмом 9 червня 2022 р.. У своєму відеоблозі та на багатьох своїх світлинах Роман з'являється в одязі з зображенням п'ятилистика каштана.

Серед учасників Маршу також була ГО «Каштановий гай», що веде свою діяльність щонайменше 15 років, зареєстрована офіційно у 2013 р. для захисту компактних насаджень гіркого каштана звичайного від забудови навпроти вул. Ризької 36–60 в м. Києві.

На проблему незаконної забудови у Києві звертала увагу художниця Анна Звягінцева своєю акцією «Пересадити дерево» (2020). Мисткиня викорінила декілька каштанів, які самостійно проросли на фундаменті недобудови, яку почали незаконно споруджувати на вул. Гончара 17–23 у 2008 р., і пересадила їх у дерев'яний ящик на першому екофестивалі *Earthmate*.¹³⁴

Варто зазначити, що, попри великий потенціал символу каштана бути політизованим, спроби його використання в передвиборних комунікаціях не мали успіху. Каштани щонайменше з'являлися на плакатах-анонсах «Третього засідання Ради Партії Зелених Європи» (2005), на плакатах ГО «Форум порятунку Києва» (2006), у політичному лозунзі «Зеленими у Києві мають бути тільки каштани» Олексія Гончаренка (2020). Показово також, що офіційний логотип Києва, введений політичною елітою міста, не знаходить відгуку серед містян, які, в свою чергу, користуються «своїм», альтернативним логотипом.

¹³⁴ «Викорінювала перфоратором»: про що акція художниці Анни Звягінцевої на екофесті Earthmate // The Village. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.the-village.com.ua/village/city/city-news/302329-vikorinyuvala-perforatorom-pro-scho-instalyatsiy-a-hudozhnitsi-anni-zvyagintsevoyi-na-ekofesti-earthmate> (25.12.2022).

Символ каштана сьогодні є передовсім символом київської молоді, яка переживає нестабільні часи української держави. П'ятилистик каштана як образ минулого міг стати своєрідним способом втечі від теперішнього. В той самий час, піднятий на знаменах міських протестів та акцій, каштан став способом об'єднання та протистояння загрозам, які стоять перед спільнотою, адже, за словами німецького філософа Освальда Шпенглера, символізм походить від страху і має значення захисту. Тим більше сам символ, з яким себе ідентифікують кияни, є загроженим та потребує захисту.

ВИСНОВКИ

У кваліфікаційній роботі досліджено та описано процес нашарування на каштан як на біологічний вид значення символу Києва і трансформацію якостей цього знака. Отримані результати дослідження засвідчили досягнення мети, вирішення поставлених завдань і стали підставою для формулювання наступних висновків.

Більшість спроб вивести генезис каштана-символу впирається в колоніальні міти. В масовій свідомості киян каштан завезений до Києва на честь приїзду імператора Миколи I, а стає символом після ледь не випадкового затвердження в якості герба столиці радянською владою.

Натомість каштани прикрашають садиби киян та міські монастирі вже з кінця XVIII ст.. Відповідно, найраніші із відомих спроб інтродукцій гіркокаштана в столиці виводимо від заможних жителів міста та від духовенства.

Перша алея каштанів у Києві висаджена 1862 р. на території ботанічного саду Університету Святого Володимира його директором, українським ботаніком козацько-старшинського роду Опанасом Роговичем. Внаслідок діяльності Садової комісії міста та рішенням міської влади перекласти озеленення міста на киян своєю постановою від 1896 р., власники будинків центру Києва за власні кошти та власноручно масово висаджують каштани історичним центром столиці протягом року. Відтак київські каштани стають невід'ємною частиною міського ландшафту, що вже на початку XX ст. знаходить своє відображення в мистецтві.

Попри поширену думку, що символ було штучно насаджено киянам згори радянською владою, каштан як символ Києва виник і ствердився саме завдяки освіченій українській еліті.

Трансформація київських каштанів із нововведеного популярного елемента міського мистецтва в утвердженій у свідомості містян символ Києва фактично збігається із радянською індустріалізацією, що була спрямована не на задоволення потреб людей, а на утвердження тоталітаризму, нарощування військово-економічних ресурсів для зовнішньої експансії та внутрішньої ідеологічної боротьби, що супроводжувалася масовими репресіями та голодоморами, утисками національного та особистісного самовираження. Відповідно, тип урбанізації Києва та уявлення про соціалістичне місто, спричинені радянською індустріалізацією, протиставлялися громадським інтересам, які виражаються в утопічній візії майбутнього, втіленій киянами у антирадянському за своєю природою образі каштана, який до того був прикрасою садиб заможних містян, київських монастирів, елементом української народної творчості XIX ст., тобто атрибутом тих спільнот, спосіб життя яких не відповідав радянським ідеям. До того ж, дерево було не так давно інтродуковане у Києві із земель вільних від радянської влади, а його широке поширення вулицями міст наче свідчило про приналежність міста до уявного глобального, вільного простору. Це пояснюється думкою, яку висловив німецький філософ Освальд Шпенглер, що символізм походить від страху і має значення захисту¹³⁵. Каштан виникає як символ саме в найбільш загрожених колах і є їхнім способом сконструювати безпечний утопічний простір.

Образ каштана часто зустрічаємо у творах представників “розстріляного відродження”, у творах з і/або про ув’язнення, в антибільшовицьких текстах часів Другої світової війни, в текстах, які протиставляються ідеї соціалістичного міста.

Аналізуючи символічне значення каштана як символу Києва, ми насправді вдаємося до аналізу урбаністичних візій киян, що є результатом

¹³⁵ Oswald Spengler, *The Decline of the West: Form and Actuality* (New York: Alfred A. Knopf, 1926), 80.

кризи індустріалізації, втіленням ідеї “міста-саду”, демократичного простору свободи, розквіту, миру, молодости.

У післявоєнному Києві відбувається часткова і поступова легітимізація цих ідей, а відтак образ каштана з’являється в неофіційному гімні міста “Київський вальс” авторства Андрія Малишка та Платона Майбороди, в логотипах та назвах цілої низки підприємств, установ та організацій, як торгова марка ряду товарів. Остаточною легітимізацією символу є його затвердження в якості геральдичного знака міста (27 травня 1969). В очах радянської влади п’ятилиник каштана асоціюється із золотою зіркою міста-героя і символізує розвиток соціалістичного Києва. Натомість самі автори герба Києва радянських часів вкладають в символіку національний зміст, виражають ідею історичної тяглости української нації від часів Руси та УНР, використовуючи геральдичні елементи цих державних утворень у композиції каштанового герба.

До уваги також варто взяти позицію Андрія Гречила, який вважає, що українські міські герби 60-80-х рр. ХХ ст. є одноманітними та невиразними, що мали виключно ідеологічно-пропагандистський характер, а процес їхнього створення можна охарактеризувати як децентралізований, нерегульований та стихійний.¹³⁶ Очевидно, така оцінка невідповідності герба геральдичним стандартам не має впливати на глибину аналізу міського знака, втім такого аналізу до цього часу проведено не було – часто радянський період київської геральдики оминається або ж обмежується описовістю. Проаналізувати «каштановий герб» належним чином ще доведеться наступним поколінням геральдистів. Незаперечним лишається факт, що історія становлення каштана як символу Києва ділиться на «до» і «після» 1969 року, оскільки відтепер це офіційний, «легітимізований» символ столиці України, історія якого має свою тяглу традицію тісно

¹³⁶ Гречило А. Б. Українська міська геральдика. Київ, Львів: УГТ, 1998. 175 с.

пов'язану з освіченою українською елітою та міським простором, який українських рух поступово опановує.

Також стає очевидним, що процес нашаровування на дерево каштана символічних значень не був суто локальним феноменом, а відбувався у глобальному контексті. Маємо цілу низку прикладів, якими ілюструємо семантичну спорідненість київських каштанів зі світовими. У світі образ також доволі часто зустрічається у творах мистецтва, традиціях та звичаях. Найчастіше виражає альтернативні ідеї, які протиставляються тим, що, на думку авторів, є загрозовими для людської безпеки та свободи.

У зв'язку із актуалізацією екологічних проблем у світі, а також стрімким поширенням каштанових захворювань та шкідників, з кожним роком зростає активність, спрямована на збереження та популяризацію видів каштана та гіркокаштана по всьому світу. Стан місцевих популяцій, рівень залученості країни до вирішення актуальних проблем, ставлення місцевих жителів є показниками зрілості суспільства та цивілізованості держави. Можемо зробити висновок, що в цьому напрямку українській державній та київській міській владі є куди розвиватися, адже неналежний догляд і байдуже ставлення до насаджень з боку влади засвідчує, що каштани скоріше розглядаються як невиправдано дорога і трудомістка проблема, аніж як фактор колективної ідентичності, екологічної безпеки та важливий історичний символ, у якому втілюються мрії та уявлення киян, збереження якого є запорукою збереження та подальшого розвитку тожсамості столиці та її жителів.

Образ каштана сьогодні є передовсім символом київської молоді, яка переживає нестабільні часи української держави. П'ятилистик каштана як образ минулого міг стати своєрідним способом втечі від теперішнього. В той самий час, піднятий на знаменах міських протестів та акцій, каштан став способом об'єднання та протистояння загрозам, які стоять перед

суспільством, одним з його головних символів, ідеями, що він їх в собі
втілює.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Абаринов О. Каштанова дуга // Дзеркало тижня : інформаційно-аналітичний тижневик. – Київ, 2017. – 1-7 липня (№ 25). С. 15
2. Антоненко Давидович Б. Смерть. Сибірські новели. Завищені оцінки. Київ : Рад. письменник, 1989. 559 с.
3. Берлинский М.Ф. Історія міста Києва / АН УРСР, Археограф. коміс., Ін-т археол., Ін-т історії. Підг. тексту до друку, вступ. ст., комент. М. Ю. Брайчевського. Київ: Наук. думка. 1991. 320 с.
4. Брик С.В. Дві стрічі // Діло. 1934. 6 квітня (№90).
5. Бронзові каштани, Київ. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ua.igotoworld.com/ua/poi_object/67509_bronzovye-kashtany.htm (21.12.2022).
6. Відлуння лісу / Упорядник І.О. Голубенко. Київ: Інститут громадянського суспільства, 2000. 197 с.
7. Віталій Коротич у проєкті Усна Історія Незалежної України 1988 -1991. Інтерв'ю з України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://rozmova.wordpress.com/2019/09/15/vitaliy-korotych/> (11.12.2022).
8. Видиш, Світлана. "Фітономени у поетичних творах Лесі Українки". Леся Українка в національному та європейському контексті, 2021, с. 37.
9. «Викорінювала перфратором»: про що акція художниці Анни Звягінцевої на екофесті Earthmate // The Village. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.the-village.com.ua/village/city/city-news/302329-vikorinyuv>

ala-perforatorom-pro-scho-instalyatsiya-hudozhnitsi-anni-zvyagintsevoyi
-na-ekofesti-earthmate (25.12.2022).

- 10.Вниманію садової комісії // Києвлянин. 1900. 13 вересня. (№254).
- 11.Волкович А. Світ молодий! // Глобус. 1935. 27 серпня (№6).
- 12.Вулиці Києва. Довідник / за ред. А. В. Кудрицького. Київ : «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1995. 352 с.
- 13.Гаращак Л. Тюремний великдень // Львівські вісті. 1942. 3 квітня (№73).
- 14.Гломозда К. До історії київських гербів // Знак. 1993. Ч.2. С. 4–5.
- 15.Григорюк, Іван Панасович. Каштан - історичний символ Києва. / І. П. Григорюк, М. Д. Мельничук, С. П. Машковська, Навч. -наук. ін-т охорони природи і біотехнологій НАУ. — К.: ПоліграфКонсалтинг, 2006. 211 с.
- 16.Гудим В. Будівельний сезон. // Глобус. 1934.15 травня (№9).
- 17.Гречило А. Б. Українська міська геральдика. Київ, Львів: УГТ, 1998. 192 с.
- 18.Дієв М. Зіна // Плуг. 1928. 1 травня (№5). С. 36.
- 19.Ділі, Дж. Основи семіотики/пер. з англ. та наук. ред. А. Карась. Львів, 2000.
- 20.Добровольський А. Два портрети. Новела. // Молодняк. 1934. 1 січня. №6.
- 21.Дуже київські тату. Сет 1. // Жителі Києва. 2022. 15 листопада. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.zhyteli.org/post/duzhe-kyivski-tatu-set-1> (24.12.2022).
- 22.Етимологічний словник української мови: В 7 т. Т. 1: А–Г / Ред. кол.: О. С. Мельничук (гол. ред.), І. К. Білодід, В. Т. Коломієць, О. Б. Ткаченко. АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ: Наукова думка, 1982. 632 с.

23. За волю України. Антологія пісень національно-визвольних змагань / Упор. Є. Гіщинський. Луцьк: Видавництво «Волинська обласна друкарня», 2002. 316 с.
24. Звід пам'яток історії і культури України. Київ: 2003. Т.2 (Київ), С. 994–995.
25. Івченко С. Зелений світ. — К.: Веселка, 1986, 102с.
26. Кандіїв Ю. Київські листи // *Голос*. 1942. 19 липня (№22).
27. Карась, А. Ф. Єдність культури і природи з погляду семіотики (Передмова...)/Джон Ділі. Основи семіотики: Перекл. з англ. та наук. ред. Анатолій Карась. *Львів: Арсенал*, 2000.
28. Каштановий Гай (пам'ятка природи). [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<https://lyricstranslate.com/uk/bagcalarda-kestane-bagchalarda-kestane.html> (08.12.2022).
29. Каштанова революція. Українська правда, 2004. 12 лютого. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<https://www.pravda.com.ua/news/2004/02/12/2998028/> (21.12.2022).
30. Київ цифровий. Паркова статуя «Київські каштани». [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<https://guide.kyivcity.gov.ua/places/parkova-statua-kiiivski-kastani> (12.12.2022).
31. Книга пророка Єзекиїля. Парафія святого Архистратига Михаїла, Київ. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<https://parafia.org.ua/biblioteka/svyate-pysmo/bibliya-upts-kr/knyha-proroka-ezequjilya/> (11.12.2022).
32. Колесникова, Л. 2015. Особливості лексико-семантичної організації символів-дендрономів дуб і каштан (на матеріалі української поезії кінця ХХ століття). *Філологічні студії: Науковий вісник*

- Криворізького державного педагогічного університету. 12, (Трав 2015), 142-149.
33. Косач М. Зібрання творів у 12 тт. – К. : Наукова думка, 1975 р., т. 1, 128 с.
34. Косинка Г. Заквітчаний сон : оповідання, спогади про Г. Косинку. Київ : Веселка, 1990. 285 с., іл., портр
35. Копиленко О. ЕССЕ НОМО. // Червоний шлях (журнал). 1923. 1 червня (№3).
36. Косяченко Г. Вітрини. // Червоний шлях (журнал). 1926. 1 квітня (№4). С. 32.
37. Крізь віки: Київ в образотворчому мистецтві 12 – 20 ст. / Живопис графіка. Київ: Мистецтво, 1982 р., № 269. іл.. 339.
38. Крижанівський С. Толкачівка // Червоний шлях (журнал). 1933. 1 серпня (№8).
39. Крюков Б. Паразиты // Последние новости. 1942. 24 серпня (№36).
40. Кундзіч О. Де-факто // Молодняк. 1927. 1 листопада (№11).
41. Лебединцев А. Г. Русские государи в Киеве: 1706 – 1885 гг. Київ: 1896 г. 340 с.
42. Л. Е. Д. Сны и воспоминания (трагедия советского художника) // Последние новости. 1943. 31 травня (№22).
43. Листопад О. Каштан Петра Могили, дуб Григорія Сковороди... // Світ. – Київ, 2021. – Листопад (№ 41/42)
44. Малишко А.С. Білі каштани : Вибрані поезії / А.С. Малишко. Київ: Дніпро, 1975. 222 с.
45. Мандельштам О.Э. // Собр. соч. в 4 т. Т.2 / Проза. Киев, 434 с.
46. Окінчиць Ю. Прохідним двором... // Хлібороб (Берлін). 1944. 2 серпня (№31).
47. Олійник Б. Основи. Поезії. Поєми. Київ: Дніпро, 2005. 696 с.

48. Осипов, А. П. Очеркъ истории древесныхъ насаждений города Кіева и дѣятельности городской садовой комиссіи 1887-1897 гг. Кіевъ : Лито-типографія К. Н. Милевскаго, 1897. 15–17 с. : ил.
49. Подорож до Києва // Дніпропетровська газета. 1942. 24 квітня (№98).
50. Про впорядкування найменувань та перейменування вулиць м. Києва: Рішення виконавчого комітету Київської міської Ради народних депутатів від 18 квітня 1983 року № 613 // Державний архів м. Києва. Ф. Р-1. Оп. 8. Спр. 2662. Арк. 140, 142–145.
51. Пробіг під каштанами. 1993-1996 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://probig.in.ua/istoriia-z-1993-roku/> (21.12.2022).
52. Просяник О. Фердинанд де Соссюр: деміфологізація концепції: Монографія. Харків: Харківське історико-філологічне товариство, 2018. 276 с.
53. Протягом 2021 року у Києві зрубали більше каштанів, ніж посадили. Українські національні новини. Інформаційне агентство. Київ. 2 січня 2022. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.unn.com.ua/uk/news/1958538-protyagom-2021-roku-u-kiye-vi-zrubali-bilshe-derev-kashtaniv-nizh-posadili> (09.12.2022).
54. Руденко Є., Сарахман Е. «Туйовий Хрещатик». Чому кияни сумують за каштанами та як вони стали символом столиці. // Українська правда. 2020. 29 травня.
55. Русаков, Сергій Сергійович. "Теоретична модель колообігу культури як культурулогічний підхід у вивченні феноменів сучасної культури." Питання культурології 36 (2020): 24-37.
56. Савченко, А. В., & Хмелевский, М. С. (2016). Украинская этносимволика из области растительного мира (лингвокультурологический аспект). *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*, (1), 91–102.

57. Сідорова, О. І., and М-ЮА Сідорова. "Пропорційний аналіз фасадів будівель у стилі модерн в місті Києві." *Проблеми розвитку міського середовища* 1 (2017): с. 112-126.
58. Сліпко Ю. *День // Зоря*. 1934. 1 травня (№5). С. 30.
59. Сосюра В. *Червона зима (поезії)*. Київ: Всеукраїно, 1922. с. 44. Київ: Електронна бібліотека НБУ ім. Ярослава Мудрого, 2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://elib.nlu.org.ua/object.html?id=7996> (11.12.2022).
60. Сосюр Ф. де. *Курс загальної лінгвістики / пер. з франц. А. Корнійчук, К. Тищенко*. Київ: Основи, 1998. 166 с.
61. *Список всіх видів каштана*. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ua.supermg.com/rizne/20300-spisok-vsih-vidiv-kashtana.html> (21.12.2022).
62. *Сторінки пам'яті Володимира Івасюка*. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ivasjuk.org.ua> (19.12.2022).
63. Стрельський В., Юр'єв Ф., Довгань Б. *Символ міста-героя // Вечірній Київ*. 1969. 29 березня (№75).
64. Сухих Дарья Дмитриевна К вопросу об описании испанских и итальянских фразеологизмов с компонентами-фитонимами (на примере анализа символического значения каштана) // *Филологические науки. Вопросы теории и практики*. 2017. №7-1 (73).
65. Терен М. *В місті величної краси і безмежного смутку // Українські щоденні вісті*. 1941. 31 липня (№22).
66. Терлецький М. *Загартовані, з щасливим серцем і вірою в майбутнє // Нова доба (Берлін)*. 1941. 25 грудня (№20).
67. *У мене на спині Північний міст, набережна на Поштовій і вагон метро. Це люди з київськими тату // Люди в місті*. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

- <https://www.the-village.com.ua/village/city/people/297973-u-mene-na-spi-ni-pivnichniy-mist-naberezhna-na-poshtoviy-i-vagon-metro-tse-lyudi-z-ki-yivskimi-tatu> (25.12.2022).
68. Фіолет. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Фіолет> (21.12.2022).
69. Чолган І. Світла далекого міста. 1080 кілометрів. // Діло. 1937. 17 грудня (№278).
70. Чумак В. Бризки пролісок // Плужанин. 1926. 1 листопада (№11).
71. Шнайдер С. Л., Борецько В. Е., Стеценко Н. Ф. 500 видаючихся деревьев Украины. Київ: КЭЦ, 2011. 203 с.
72. Яковлев О. "Семіотика як методологія дослідження культурного простору України." Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв 1.2 (2015): 71-75.
73. 10 фактів про каштани Києва. Є дизайнерські, бронзові та навіть 300-літні. Big Kyiv. Історія. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://bigkyiv.com.ua/10-faktiv-pro-kashtany-kyyeva-ye-dyzajnerski-bronzovi-ta-navit-300-litni/> (09.12.2022).
74. 2022 European Chestnut Days. Evrocastanea. Uropen Echestnut Network. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.eurocastanea.org> (16.12.2022).
75. American Chestnut Cooperators' Foundation. Improving American Chestnut Survival. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.accf-chestnut.org> (16.12.2022).
76. Anonymous (Dr. Liu Liu, Beijing Botanical Garden) Ban Li. Science Publishing House, Beijing Institute of Botanical Research, Jiangsu, China. Partial translation by Chengguo Wang, NW College of Forestry, Yang-Ling, Shaanxi, China. 1979.
77. Avtzi, N. D., Avtzi, D. N., Vergos, S. G., & Diamandis, S.. A contribution to the natural distribution of Aesculus

- hippocastanum(Hippocastanaceae) in Greece. *Phytologia Balcanica*, 2007. (13) p. 183–187.
- 78.Ваğçалarda kestane (Транслітерація). [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<https://lyricstranslate.com/uk/bagcalarda-kestane-bagchalarda-kestane.html> (22.12.2022).
- 79.Bean, W. J. *Trees and shrubs hardy in the British Isles* (8th ed.). London, UK: Murray. 1976. p. 149.
- 80.Biological Flora of the British Isles: *Aesculus hippocastanum* // *Journal of Ecology*. 2019. 13 February. Volume 107, Issue 2 p. 992-1030.
- 81.Bolton, Major J.S . *A Zealand Army Ordnance Corps // A History of the Royal New Zealand Army Ordnance Corps*. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<https://regimental-books.com.au/product/a-history-of-the-royal-new-zealand-army-ordnance-corps/> (19.12.2022).
- 82.Carleton L. Brownson. *Xenophon. Xenophon in Seven Volumes*, Harvard University Press, Cambridge, MA; William Heinemann, Ltd., London. 1922. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:abo:tlg,0032,006:7:7:36> (10.12.2022).
- 83.Centro di Studio e Documentazione sul Castagno. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.centrostudicastagno.it> (16.12.2022).
- 84.Charles Estienne and Jean Liébault. *L'agriculture et maison rustique*. Paris.1583. Cited in *The Cambridge World History of Food – Chestnuts*, edited by Kenneth F. Kipple and Kriemhild Connee Ornelas. [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<https://en-academic.com/dic.nsf/enwiki/42357> (18.12.2022).

85. Chestnut History by Peggy Trowbridge Filippone. For Cooking resources, Food history, in About.com. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.gbif.org/species/113609995> (18.12.2022).
86. Chestnut. Greek Chestnuts. Mount Paiko. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://greek-chestnuts.com/en/chestnut/> (12.12.2022).
87. Chestnut Dinner in the Mountains of Italy. Barilla online // Archived from the original on 2006-10-18. Retrieved 2006-12-22.
88. Downer, A. and Karlik, J. A Comparison of Two Horsechestnut Street Tree Plantings in Kiev and Pripjat, Ukraine. *Open Journal of Forestry*, 2019. (9), P. 255-263.
89. Fauve-Chamoux A. II.D.1 - Chestnuts. *The Cambridge World History of Food*, 2008. p. 359–364. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.cambridge.org/core/books/abs/the-cambridge-world-history-of-food/chestnuts/2E1E4F2CDEC377388A621C381611BFF6> (12.12.2022).
90. Giovanni E. di Blasi e Gambacorta. *Storia del regno di Sicilia dell'epoca oscura e favolosa sino al 1774: seguita da un'appendice sino alla fine del secolo XVIII*, 1846. Т. 2. 688 p. // Retrieved 23 January 2017. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.abebooks.com/servlet/BookDetailsPL?bi=30964440379&searchurl=sortby%3D17%26tn%3DStoria%2Bdel%2Bregno%2Bdi%2BSicilia%2Bdell%2527epoca%2Boscura%2Be%2Bfavolosa%2Bsino%2Bal%2B1774&cm_sp=snippet-_-srp1-_-title1 (19.12.2022).
91. Gray-Block A. Anne Frank tree falls over in heavy wind, rain // Reuters. Archived from the original. Retrieved 24 August 2010.
92. Harper, D. (n.d.). Etymology of chestnut. *Online Etymology Dictionary*. Retrieved December 22, 2022, from. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.etymonline.com/word/chestnut> (10.12.2022).

93. Hilen, Andrew (editor). *The Letters of Henry Wadsworth Longfellow*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1967. 1192 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.amazon.com/Letters-Henry-Wadsworth-Longfellow-Volumes/dp/0674527259> (19.12.2022).
94. Impelluso, Lucia. *Nature and its symbols* // Getty Publications, 2004, Vol. 5. (66), 187 с.
95. Kennedy J. J. *The Man Who Wrote the Teddy Bears' Picnic*. AuthorHouse, 2011. Nov 4. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.scribd.com/book/384153870/The-Man-Who-Wrote-the-Teddy-Bears-Picnic-How-Irish-Born-Lyricist-and-Composer-Jimmy-Kennedy-Became-One-of-the-Twentieth-Century-S-Finest-Songwriters> (19.12.2022).
96. Lewington, A., Parker E. *Ancient Trees: Trees That Live for 1,000 Years*. Sterling Publishing Co. 224 p.
97. *Les ouvriers européens*. By Frédéric Le Play. 6 vols. Paris. 1879. Cited in *The Cambridge World History of Food – Chestnuts*, edited by Kenneth F. Kiple and Kriemhild Connee Ornelas. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://en-academic.com/dic.nsf/enwiki/42357> (18.12.2022).
98. LIBRARIA. Архів української періодики онлайн [Електронний ресурс] – Київ – Режим доступу: <https://libraria.ua> (19.12.2022).
99. Origin and biogeography of *Aesculus* L. (Hippocastanaceae): A molecular phylogenetic perspective / Xiang Q.-Y., Crawford D. J., Wolfe A. D., Tang Y.-C., & Depamphilis C. W. *Evolution*, 1998. (52), P. 988–997.
100. Peçi, D. H., Mullaj, A., & Dervishi, A. The natural distribution of horse-chestnut (*Aesculus hippocastanum* L) in Albania. *Journal of Institute Alb-Shkenca*, 2012. (5). P. 153–157.

101. Petrilli, Susan. From pragmatic philosophy to behavioral semiotics: Charles W. Morris after Charles S. Peirce. 2004.
102. Peirce C.S. The essential Peirce: Selected philosophical writings: 1867-1893. — Bloomington: Indiana univ. press, 1992. - Vol. 1. - 564 p.; Peirce C.S. The essential
103. Peirce: Selected philosophical writings: 1893-1913. — Bloomington: Indiana univ. press, 1998. - Vol. 2. - 584 p.
104. Pietro Carrera. Il Mongibello descritto da Pietro Carrera in tre libri: nel quale oltre diuerse notizie si spiega l'istoria degl'incendi, e le cagioni di quelli. 1636. 204 p. // Per Gio. Rossi. Retrieved 23 January 2011. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.ibs.it/mongibello-descritto-da-don-pietro-libri-vintage-pietro-carrera/e/2560016313443> (19.12.2022).
105. Poesie sul Castagno dei Cento Cavalli. (Sicilian) Catania Natura. Dipartimento di Botanica, University of Catania. Archived from the original on 2007-09-18. Retrieved 2006-12-22.
106. Rackham, Oliver. "The history of the countryside: the classic history of Britain's landscape." Flora, and Fauna. London: JM Dent. 1986. P. 396-414.
107. Red list of Bulgarian vascular plants. Phytologia Balcanica / Anchev M., Apostolova I., Assyov B., Bancheva S., Denchev C. M., Dimitrov D., ... Vladimirov V. 2009. (15). P. 63–94.
108. Rescuing the American Chestnut. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://acf.org> (12.12.2022).
109. Royal Society of Biology. Biology week 2017: UK's favourite tree species. Retrieved from. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.rsb.org.uk/get-involved/biologyweek/uk-s-favourite-tree-species> (08.12.2022).
110. Senna, L. Authentic Sicily. Touring Editore. 2005. 112 p.

111. Sebeok, T. A. *Signs: An introduction to semiotics*. University of Toronto Press, 2001.
112. Schäffer, A. 120 Minuten sind nicht genug. // Frankfurter Allgemeine Zeitung (in German). 2012-05-21. Retrieved 2016-10-11.
113. Spirit & Life. Masterpieces of islamic art from the aga khan museum collection. Published by The Aga Khan Trust for Culture. Geneva, Switzerland. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://s3.eu-west-2.amazonaws.com/akdn.org-files/s3fs-public/media/publications/exhibition_catalogues/london_spiritlife.pdf (21.12.2022).
114. Sterling T. Anne Frank's 'beautiful' tree felled by Amsterdam storm // The Scotsman. Retrieved 24 August . 2010.
115. Stewart, M. D. The miraculous significance of numbers and colours as they appear in the Holy Scriptures. *Detroit christadilphian book supply*.
116. Targioni-Tozzetti 1802, Cited in The Cambridge World History of Food – Chestnuts. Vol. 3. 154 p.
117. The Canadian Chestnut Council Annual General Meeting. Chestnut News. <https://www.canadianchestnutcouncil.ca> [Электронный ресурс]. – Режим доступа: (16.12.2022).
118. The Grocer's Encyclopedia – Encyclopedia of Foods and Beverages. By Artemas Ward. New York. 1911. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.amazon.com/Grocers-Encyclopedia-1911-Artemas-Ward/dp/1112246312> (18.12.2022).
119. Traitement des maladies par les légumes, les fruits et les céréales. By Dr Jean Valnet. Ed. Maloine s.a., 1977, P. 213 - 216. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.abebooks.fr/rechercher-livre/titre/traitement-des-maladies-par-les-legumes-fruits-cereales/> (18.12.2022).

120. Vegetation shifts at the monumental Ukrainian site of Kamyana Mohyla during the neolithisation period // Archaeology and palaeoecology of the Ukrainian steppe / Gobet E., Schwörer C., van Leeuwen J. F. N., Wahab S. A., Nielsen E. H., Kotova N., Tinner W. et al. in S. Makhortykh, & A. de Capitani (Eds.), Kiev, Ukraine: National Academy of Sciences of Ukraine. 2017. P. 51–60.
121. Wagenknecht, Edward. Henry Wadsworth Longfellow: Portrait of an American Humanist. New York: Oxford University Press, 1966. 109 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://archive.org/details/henrywadsworthlo0000wage> (19.12.2022).